ISSN 3083-7030 (Print)
ISSN 3083-7049 (Online)

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 1

2026

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 1
2026

Заснований у лютому 1997 року
Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 2055 від 13.06.2024 року. Ідентифікатор медіа R30-03355.

Суб'єкт у сфері медіа – Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (вулиця Віктора Новікова, 2, місто Лубни, Полтавська область, Україна, 37500; тел.: +38 095-105-6005; e-mail: mail@luguniv.edu.ua).

Збірник наукових праць внесений до
Переліку наукових фахових видань України в категорії «Б» (історичні науки)
Наказ Міністерства освіти і науки України № 641 від 28.04.2025 р. (Додаток 6)

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
(протокол № 10 від 24.04.2026)

Журнал включений до переліку видань реферативної бази даних «Україніка наукова»
(угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Мова видання: українська, англійська

Виходить два рази на рік

Засновник –
Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:
Рубан Микола Юрійович – доктор філософії (з історії), доцент, доцент кафедри історії та археології, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).
Члени редакційної колегії:
Бабічев Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).
Бадер Антон Васильович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології і міжнародних відносин, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).
Ваховський Леонід Цезаревич – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри спеціальної освіти, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).
Ковальков Олександр Леонідович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка (Україна).
Корновенко Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Україна).
Продан Ірина Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету мистецтв, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).
Силка Оксана Захарівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна).
Шевченко Наталія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна).
Ібрагім Мурадов – доктор філософії з міжнародних відносин, доцент, асистент професора, Університет Британської Колумбії (Канада).
Рорі Фіннін – доктор філософії зі слов'янських мов і порівняльного літературознавства, професор, професор україністики, Кембриджський університет (Велика Британія).

Редакційні вимоги до технічного оформлення статей

Стаття оформлюється в текстовому редакторі Word for Windows (шрифт Times New Roman 14, міжрядковий інтервал – 1,5).

Поля: верхнє – 2 см, нижнє – 2 см, ліве – 3 см, праве – 1,5 см. Сторінки не нумеруються.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний).

На початку вказують назву тематичної рубрики видання. Через рядок від УДК в лівому верхньому кутку вказуються прізвище, ім'я, по батькові автора (повністю, шрифт жирний).

На наступному рядку – науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи; e-mail; ORCID ID (персональний код, який необхідно отримати, заповнивши анкету за посиланням: https://orcid.org/register).

Назва статті друкується через рядок (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); визначення методики дослідження (сукупність методів дослідження, їх основний зміст, характеристики і показники, які вони фіксують, та одиниці вимірювання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки із цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела в тексті оформлюються мовою оригіналу таким чином: у круглих дужках зазначається прізвище автора, рік видання роботи (наприклад, Шумська, 2010). Якщо потрібно послатися на декілька джерел, варто перелічувати їх через крапку з комою (наприклад, Афанасьєва, 2016; Богданова & Саннікова, 2015; Moore, 2006). Якщо використовуються цитати, статистика тощо, то слід вказати номер сторінки посилання (Афанасьєва, 2016, с. 46; Bruner, 2012, p. 24).

Бібліографія та в разі необхідності примітки подаються в кінці статті після заголовку «Список використаної літератури» (без двокрапки) у порядку цитування й оформлюються відповідно до ДСТУ 8302:2015.

Для коректного індексування публікацій наукометричними системами після Списку використаної літератури необхідно навести References. Посилання в References мають бути оформлені відповідно до APA Style: для кириличних цитувань слід транслітерувати імена авторів та назви видань; останні також слід навести в англійському перекладі в [ ] із зазначенням мови оригіналу в дужках, наприклад, [in Ukrainian]. Назви періодичних видань слід наводити відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN. В елементах опису не можна заміняти латинські літери на кириличні. Цитування в References мають бути оформлені за стандартом APA.

Статтю завершують 2 анотації обсягом 1600–1800 знаків (українською та англійською мовами) із зазначенням прізвища, ім'я та по батькові автора, назви статті та ключових слів (3–5 термінів).

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2026

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

1. **Зубко О. Є.** Проблеми викладання навчального курсу «Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя» у закладах вищої освіти України.....6

2. **Рижева Н. О.** Мілітарна складова української історії в інтелектуальній спадщині фундаторів національної історіографії.....12

3. **Шевцова Є. С.** Інформаційна аналітика та трансформація методів історичного дослідження (середина XX – початок XXI ст.).....23

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

4. **Василишин С. Ю.** Учительські семінарії в Тернопільському воєводстві у перші повоєнні роки (на основі матеріалів часопису «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium okręgu szkolnego Lwowskiego»).....33

5. **Дробишева О. А.** Підприємства польських, балтійських і білоруських земель у синдикатах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.....43

6. **Набока О. В., Воронін В. М., Михальський І. С.** Тихоокеанська стратегія США у Східноазійському регіоні у 1914 – 1918 рр. 56

7. **Олянич В. В., Хряпін Е. О., Руднік Д. Г.** Повсякденне життя робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу Харківської губернії у XIX – на початку XX ст.: соціально-економічні аспекти.....63

8. **Рубан М. Ю.** Участь архієпископа Олексія (Дородніцина) в українському церковно-релігійному русі (1917 – 1919).....72

9. **Сак В. В.** Слов'янський етногенез у контексті європейських міграцій: між археологією, історією та генетикою.....81

CONTENTS

METHODOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

1. **Zubko O. Ye.** Problems of teaching the course «History of the Countries of Asia and Africa in the Middle Ages» in higher education institutions of Ukraine.....6

2. **Ryzheva N. O.** The military component of Ukrainian history in the intellectual heritage of the founders of national historiography.....12

3. **Shevtsova Ye. S.** Information analytics and the transformation of methods of historical research (mid-twentieth – early twenty-first century).....23

WORLD HISTORY. HISTORY OF UKRAINE

4. **Vasylyshyn S. Yu.** Teacher training seminaries in the Ternopil Voivodeship in the first postwar years (based on the materials of the journal “Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego”).....33

5. **Drobysheva O. A.** Enterprises of the Polish, Baltic, and Belarusian lands in the syndicates of the Russian Empire in the late 19th – early 20th centuries.....43

6. **Naboka O. V., Voronin V. M., Mykhalskyi I. S.** The U.S. Pacific strategy in the East Asian region in 1914 – 1918.....56

7. **Olianych V. V., Khriapin E. O., Rudnik D. H.** Everyday life of workers and employees of the Ziegler Sugar Factory of Kharkiv Governorate in the 19th – early 20th centuries: socio-economic aspects.....63

8. **Ruban M. Yu.** Participation of Archbishop Oleksii (Dorodnytsyn) in the Ukrainian Church-Religious Movement (1917 – 1919).....72

9. **Sak V. V.** Slavic ethnogenesis in the context of European migrations: between archaeology, history, and genetics.....81

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(5+6)'04/15:378.016
DOI: https://doi.org/10.12958/3083-7030-2026-1-6-11

Зубко Ольга Євгеніївна,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії та археології
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
м. Вінниця, Україна.
zubkoolga5@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7052-1472

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «ІСТОРІЯ КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ» У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Історія країн Азії та Африки, як середньовічна, так і колоніальна з постколоніальною, – курси «другого порядку» в українських закладах вищої освіти. На ці курси відведена менша кількість годин, до усього вони мають інтегруватися з історією України. Така непріоритетність та інтеграція «для цілісного розуміння історичних подій» пояснюються двома причинами: по-перше, слабкими позиціями українського сходознавства в цілому, а по-друге, європоцентричним зовнішньополітичним вектором України після здобуття нею незалежності в 1991 р.

У XIX ст. у Західній Європі «Історія Сходу» вивчалася через академічний орієнталізм, археологічні експедиції та колоніальну експансію і включала в себе спершу історію країн і народів східної частини Середземноморської цивілізації, разом з усією Північною Африкою та Південно-Східною Європою (Балканами з прилеглими територіями). Та поступово поняття «Схід» увібрало в себе «всю» Азію з «усією» Африкою. Про викладання та вивчення історії країн Азії та Африки в XIX ст. українськими фахівцями в українських університетах не йшлося, оскільки Україна, як держава, була розділеною у той час територіально й ментально між Російською та Австро-Угорською імперіями. Отже, про українську орієнталістику до 1917 р. можна говорити виключно крізь призму окремих науковців, які мандрували містами імперій і працювали в різних наукових закладах, зокрема російських. У багатьох випадках дехто з них відомі саме як російські вчені. Тобто від появи перших спроб ознайомлення зі Сходом і до 1917 р. сходознавство було університетським.

У радянській системі освіти (1920–1930 рр.) сходознавство з одного боку отримує підтримку, а з іншого – зміну характеру досліджень та зміну самих дослідників. В сходознавство приходять і організатори науки, і партійні функціонери, і багато молодих ентузіастів. Саме в цей час було здійснено спробу інтегрувати історію країн Азії та Африки в узагальнюючий курс всесвітньої історії. Однак у реаліях СРСР історію Центральної Азії (Казахстану, Таджикистану, Киргизстану, Туркменістану, Узбекистану), а також історію Східної Азії (Китаю, Монголії, Японії, Кореї) було зовсім неможливо «вписати» в традиційні навчальні курси «Історія стародавнього світу» та «Історія середніх віків». А для вивчення пізніших періодів світової історії довелося розробляти нові навчальні курси: «Нову історію країн Азії та Африки», «Новітню історію країн Азії та Африки» (Сходознавство і візантологія в Україні в іменах, 2011, с. 7).

Після закриття всіх сходознавчих установ у СРСР у 1934 р. настав довгий період стагнації. Сходознавства ніби не існувало в українській науці та освіті, нечисленні твори на східні сюжети, що з'явилися у той час, мали науково-популярний, освітянський чи пропагандист-

ський характер і не могли відповідати вимогам серйозних наукових праць. Про розробку якісних навчальних курсів і поготів не йшлося. Однак, поступово ситуація змінювалася, особливо після хвилі реабілітацій, яка розпочалася в кінці 1950-х: зросла кількість робіт, вдосконалювалася їх якість, а ще поширювалися зв'язки України з країнами Сходу – УРСР набувала все більшої ваги в міжнародному середовищі. Йшло активне зміцнення бази для відродження наукової галузі. Тобто, відбувалося певне накопичення сходознавчих наукових розробок, що посприяло виникненню нової генерації фахівців (Сходознавство і візантологія в Україні в іменах, 2011, с. 7).

Однак, зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. зовнішньополітичний вектор її уваги так і залишився європоцентричним (Західна Європа, США та Канада). Саме він й визначив на наступні три десятиліття пріоритетність акумулювання наукових розвідок з європейської проблематики та забезпечив збільшення годин на вивчення історії країн Європи та Північної Америки у вітчизняних закладах вищої освіти.

Попри те, що навчальний курс з середньовічної історії країн Азії та Африки науково-методологічно й концептуально «обділений» увагою фахівців, серед новітніх досліджень з проблем його викладання у ЗВО маємо відзначити наукові розвідки А. Мінаєва та І. Кондратьєва. У дослідженні А. Мінаєва, зокрема, піднята проблема хронологічних меж між Середньовіччям та Новим часом на Сході. Автор пропонує три варіанти періодизації та визначення історичного змісту Нового часу (Мінаєв, 2024). А в науковій розвідці І. Кондратьєва стверджується, що повна інтеграція курсів історії України та історії країн Азії та Африки в Середні віки та в Новому часі можлива більшою мірою тільки у школі, на додачу вона несе в собі низку проблем: загрозу втрати розуміння студентами уявлення про різноманіття історичного процесу та формування штучно сконструйованих історичних аналогій (Кондратьєв, 2025).

Урахування непріоритетності та інтеграції навчального курсу «Історії країн Азії та Африки доби Середньовіччя», а також ту незначну кількість концептуальних й науково-методологічних публікацій, визначає мету авторської статті**:** висвітлення тих навчально-методичних, методологічних, наукових і психологічних проблем, з якими автор статі зіштовхнулася при викладанні навчального курсу «Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя».

У автора цієї публікації досвід викладання середньовічної історії Сходу – чотири роки. Курс «Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя» викладається студентам другого курсу. На нього відведено 4,5 кредити ЄКТС. Зокрема, на лекції в 1 семестрі відведено 17 годин, на семінарські заняття – 17 годин, на самостійну роботу студентів – 41 годину. У другому семестрі на лекції та семінарські заняття знову ж таки відведено по 17 годин, тоді як на самостійну роботу студентів – 26 годин.

До *навчально-методичних проблем* автор зараховує: наявність величезного обсягу матеріалу, який потрібно засвоїти при обмеженому часі та нестачу сучасних україномовних підручників.

Історія середньовічного Сходу охоплює тисячоліття історії (IV/V–XVII ст.) для десятків країн (від Японії до Малі), що робить неможливим глибоке вивчення тем.

Тоді як серед навчальних україномовних видань побутують лише два: підручник українського фахівця-японіста В. А. Рубеля – доктора історичних наук, професора кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Рубель, 2002) та підручник С. В. Дьячкова – кандидата історичних наук, доцента кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Каразіна (Дьячков, 2022).

Методологічними проблемами при вивченні курсу автор вважає: необхідність використання міждисциплінарного підходу; європоцентризм; складність періодизації та термінології.

Міждисциплінарність полягає в тому, що при викладанні навчальним тем курсу викладач змушений поєднувати історію з етнографією, культурологією, географією та релігієзнавством,

за умови того, що ці навчальні предмети здебільшого не входять ні до переліку обов'язкових предметів для вивчення, ні до переліку дисциплін вільного вибору студентів.

Відхід від європоцентризму зумовлений іншим. Він, по-перше, сприятиме розумінню світових релігійних та культурних кодів і їх впливів на сьогодення. Адже Середньовіччя – період розквіту класичної культури Індії, Китаю, Японії і разом з тим час формування ісламської цивілізації, яка сьогодні відбивається на житті мільярдів людей. Тому коріння багатьох сучасних конфліктів, геополітичних альянсів і культурних особливостей народів Азії лежить саме в середньовічній історії. По-друге, це допомагатиме розумінню цивілізаційних здобутків, оскільки Схід у Середні віки часто випереджував Європу в науці, медицині, астрономії, філософії. Тому неєвропоцентричне вивчення Середньовічного Сходу дозволятиме побачити реальний внесок арабських, перських, китайських вчених у світову скарбницю знань. По-третє, неєвропоцентричне вивчення середньовічної історії країн Азії та Африки призводитиме до кращого аналізу історичних процесів через розуміння того, які зміни відбувалися в житті людей зокрема та як змінювалися соціальні структури загалом. По-четверте, аналіз помилок та успіхів східних держав у минулому запобігатиме подібним сценаріям у майбутньому та впливатиме на краще розуміння сучасних подій, тобто активізуватиме критичне мислення.

Однак, найскладнішою методологічною проблемою є періодизація середньовічного Сходу та складність її термінології. Потрібно враховувати відсутність єдиних хронологічних меж, специфіку верхньої межі, циклічність розвитку та регіональну неоднорідність. Тому можливо говорити (умовно) по Раннє Середньовіччя (приблизно IV/V–X ст.): в якому формувалися нові середньовічні цивілізації, ісламізацію значних територій, кризу стародавніх імперій; Класичне (Високе) Середньовіччя з (XI–XV ст.) з найвищим розквітом феодальних відносин, міст та торгівлі, монгольськими завоюваннями та Пізнє Середньовіччя / Ранній Новий час (XVI–XVII ст.) зі стагнацією традиційних суспільств, поширенням порохової зброї, появою європейців. До усього, студентам важко дається запам'ятовування великої кількості специфічних східних термінів (титулів, назв посад, релігійних понять).

Науковими проблемами при вивченні середньовічної історії Азії та Африки виступають: специфіка джерельної бази та історіографії. Потрібно враховувати недостатність та проблему роботи з джерелами (перевага наративних джерел), які написані старовинними мовами (арабською, перською, китайською), а це обмежує студентів працювати з джерелами напряму (мовний бар'єр). Відсутність актуальних археологічних даних (багато інформації, особливо по ранньому середньовіччю Африки, є фрагментарною та оновлюється повільно.). Дається взнаки співвідношення усних та писемних джерел при вивчені різних тем. Наприклад, для історії країн Африки (наприклад, імперії Малі або Сонгай) усні перекази (гріоти) є важливішими за писемні свідчення, що потребує специфічних методів інтерпретації. Зважається і складність інтерпретації джерел та різноманітність їх релігійно-культурних контекстів.

Історіографія в свою чергу ускладнює вивчення курсу орієнталізмом (впливом застарілих концепцій, які описували Схід як «застиглий» та «незмінний»), що заважає вивченню внутрішньої динаміки розвитку; нерівномірністю вивчення регіонів (такі регіони як Китай, Індія, Арабський халіфат вивчені значно краще, ніж Тропічна Африка та Південно-Східна Азія), де археологічні дані переважають над писемними; суттєвий вплив релігійного фактору, через який складно відокремити реальні історичні події від релігійних легенд та ідеологічних конструкцій у джерелах.

Психологічними проблемами автор називає: низький базовий рівень знань студентів, екзотичність самого матеріалу, що вивчається, та специфіку регіонів.

Студенти часто мають слабке уявлення про географію Азії та Африки, що ускладнює розуміння історичних подій. Їм важко асоціювати себе з подіями, шо відбувалися, наприклад, в середньовічній Японії чи Індії, а це знижує мотивацію до вивчення. Погано розуміється

і специфіка регіонів. У Африці – домінування усних традицій, що вимагає використання етноісторії та усної історії. А Азія характеризується високим рівнем бюрократизації та складністю соціальної структури (кастова система в Індії, конфуціанська ієрархія в Китаї). У 2022/2023 навчальному році студентів цікавив переважно Далекий Схід; у 2023/2024 та 2024/2025 навчальних роках – Центральна Азія. У 2025/2026 навчальному році фокус уваги студентів знову перемістився на Далекий Схід.

У підсумку: урахування та подолання зазначених вище проблем у вивченні історії середньовічного Сходу сприятиме усуненню тих негативних тенденцій, що мають місце у викладанні світової історії в закладах вищої освіти України. А в реаліях російсько-української війни, вибудовуванні військової та економічної тактики й стратегії, розуміння Сходу як такого та посилення присутності України в азійському та африканському регіонах сприятиме диверсифікації експорту (оскільки це ринки з величезним попитом на зерно, ІТ-технології та озброєння, що критично вагомо для підтримки української економіки), забезпеченню продовольчої безпеки, протидії російському впливу та пошуку нових політичних союзників (Дьячков, 2022, с. 13).

Список використаної літератури

1. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Л. В. Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. 260 с.

2. Мінаєв А. Про деякі методологічні проблеми історії країн Сходу. *Spilnota.net.ua.* 20.05.2024. URL: http://www.spilnota.net.ua/us/article/id-4869/ (дата звернення: 20.04.2026).

3. Кондратьєв І. Інтеграція історії України та всесвітньої історії (на прикладі курсів середньовічної та нової історії країн Азії та Африки): проблеми та перспективи. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум імені Т. Г. Шевченка». Серія: Педагогічні науки.* 2025. № 36(192). С. 25–32. DOI: https://doi.org/10.58407/visnik.253605

4. Рубель В. Історія Середньовічного Сходу : курс лекцій. Київ : Либідь, 2002. 370 с.

5. Дьячков С. В. Історія середньовічного Сходу : підручник для студентів класичних університетів. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 448 с.

References

1. Skhodoznavstvo i vizantolohiia v Ukraini v imenakh: biobibliohr. slov. [Oriental Studies and Byzantology in Ukraine in Names: Biobibliographic Dictionary]. (2011). Uporiad.: E. H. Tsyhankova, Yu. M. Kochubei, O. D. Vasyliuk; redkol.: L. V. Matvieieva (holov. red.) [ta in.]. Kyiv: In-t skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NANU [in Ukrainian].

2. Minaiev, A. (2024). Pro deiaki metodolohichni problemy istorii krain Skhodu [On some methodological problems of the history of the countries of the East]. *Spilnota.net.ua.* May 20, 2024. Retrieved from http://www.spilnota.net.ua/us/article/id-4869/ [in Ukrainian].

3. Kondratiev, I. (2025). Intehratsiia istorii Ukrainy ta vsesvitnoi istorii (na prykladi kursiv serednovichnoi ta novoi istorii krain Azii ta Afryky): problemy ta perspektyvy [Integration of Ukrainian history and world history (on the example of courses in medieval and modern history of Asian and African countries): problems and prospects]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskyi kolehium imeni T. H. Shevchenka». Seriia: Pedahohichni nauky, (36),* 25–32. DOI: https://doi.org/10.58407/visnik.253605 [in Ukrainian].

4. Rubel, V. (2002). Istoriia Serednovichnoho Skhodu: kurs lektsii [History of the Medieval East: Course of lectures]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

5. Diachkov, S. V. (2023). Istoriia serednovichnoho Skhodu: pidruchnyk dlia studentiv klasychnykh universytetiv [History of the Medieval East: a textbook for students of classical universities]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].

Зубко О. Є. Проблеми викладання навчального курсу «Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя» у закладах вищої освіти України

«Історія країн Азії та Африки в добу Середньовіччя» – непріоритетна навчальна дисципліна, змушена інтегруватися «для цілісного розуміння історичних подій» з історією України. Такий стан речей пояснюються двома причинами: по-перше, слабкими позиціями українського сходознавства в цілому, а по-друге, європоцентричним зовнішньополітичним вектором України після здобуття нею незалежності в 1991 р.

У XIX ст. у Західній Європі «Історія Сходу» вивчалася через академічний орієнталізм, археологічні експедиції та колоніальну експансію і включала в себе спершу історію країн і народів східної частини Середземноморської цивілізації, разом з усією Північною Африкою та Південно-Східною Європою (Балканами з прилеглими територіями). Та поступово поняття «Схід» увібрало в себе «всю» Азію з «усією» Африкою.

У 1920–1930 рр. було здійснено спробу інтегрувати історію країн Азії та Африки в узагальнюючий курс всесвітньої історії. Однак у реаліях СРСР історію Центральної Азії (Казахстану, Таджикистану, Киргизстану, Туркменістану, Узбекистану), а також історію Східної Азії (Китаю, Монголії, Японії, Кореї) було зовсім неможливо «вписати» в традиційні навчальні курси «Історія стародавнього світу» та «Історія середніх віків». А для вивчення пізніших періодів світової історії довелося розробляти нові навчальні курси: «Нову історію країн Азії та Африки», «Новітню історію країн Азії та Африки».

У 1934 р. в УРСР були закриті всі сходознавчі установи. Період стагнації закінчився тільки наприкінці 1950-х рр. З цього часу почала зростати кількість робіт, вдосконалювалася їх якість, а ще поширювалися зв'язки України з країнами Сходу – УРСР набувала все більшої ваги в міжнародному середовищі.

Зі здобуттям Україною незалежності у вивченні історії середньовічного Сходу запанував європоцентризм.

У статті викладені ті методологічні, навчальні, науково-методичні та психологічні проблеми, з якими автор, як викладач зіштовхнувся при викладанні історії середньовічного Сходу. До навчально-методичних проблем автор зараховує: наявність величезного обсягу матеріалу, який потрібно засвоїти при обмеженому часі та нестачу сучасних україномовних підручників. Методологічними проблемами при вивченні курсу автор вважає: необхідність використання міждисциплінарного підходу; європоцентризм; складність періодизації та термінології. Науковими проблемами при вивченні середньовічної історії Азії та Африки виступають: специфіка джерельної бази та історіографії. Психологічними проблемами автор називає: низький базовий рівень знань студентів, екзотичність самого матеріалу, що вивчається та специфіку регіонів.

Ключові слова: навчальний курс «Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя», заклади вищої освіти, методологічні проблеми, навчально-методичні проблеми, наукові проблеми, психологічні проблеми.

Zubko O. Ye. Problems of teaching the course «History of the Countries of Asia and Africa in the Middle Ages» in higher education institutions of Ukraine

«History of the countries of Asia and Africa in the Middle Ages» is a non-priority academic discipline that is forced to integrate «for a holistic understanding of historical events» with the history of Ukraine. This state of affairs is explained by two reasons: first, the weak positions of Ukrainian Oriental studies in general, and second, the Eurocentric foreign policy vector of Ukraine after it gained independence in 1991.

In the 19th century in Western Europe, the «History of the East» was studied through academic Orientalism, archaeological expeditions, and colonial expansion, and initially included the history of the countries and peoples of the eastern part of the Mediterranean civilization, along with all of North

Africa and Southeastern Europe (the Balkans with adjacent territories). But gradually the concept of the «East» absorbed «all» Asia with «all» Africa.

In the 1920s and 1930s, an attempt was made to integrate the history of Asian and African countries into a general course of world history. However, in the realities of the USSR, it was completely impossible to «fit» the history of Central Asia (Kazakhstan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan), as well as the history of East Asia (China, Mongolia, Japan, Korea) into the traditional courses «History of the Ancient World» and «History of the Middle Ages». And to study later periods of world history, it was necessary to develop new courses: «New History of the Countries of Asia and Africa», «Modern History of the Countries of Asia and Africa».

In 1934, all oriental studies institutions were closed in the Ukrainian SSR. The period of stagnation ended only in the late 1950s. From that time on, the number of works began to grow, their quality improved, and Ukraine's ties with the countries of the East expanded – the Ukrainian SSR gained increasing importance in the international environment.

With Ukraine's independence, Eurocentrism took hold in the study of the history of the medieval East.

The article outlines the methodological, educational, scientific-methodological, and psychological problems that the author, as a teacher, encountered when teaching the history of the medieval East. The author includes the following educational and methodological problems: the presence of a huge amount of material that needs to be learned in a limited time and the lack of modern Ukrainian-language textbooks. The author considers methodological problems in studying the course to be: the need to use an interdisciplinary approach; Eurocentrism; the complexity of periodization and terminology. The scientific problems in the study of the medieval history of Asia and Africa are: the specifics of the source base and historiography. The author calls the following psychological problems: the low basic level of students' knowledge, the exotic nature of the material being studied, and the specifics of the regions.

Key words: educational course «History of the countries of Asia and Africa in the Middle Ages», higher education institutions, methodological problems, educational and methodological problems, scientific problems, psychological problems.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 06.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 20.05.2026

УДК 94(477):623.4(091):930.1"18/19"
DOI: https://doi.org/10.12958/3083-7030-2026-1-12-22

Рижева Надія Олександрівна,
докторка історичних наук,
професорка кафедри історії
Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова,
Миколаїв, Україна.
ryzheva.nadiya@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8379-4325

МІЛІТАРНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ ФУНДАТОРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

На межі першої чверті XXI ст. детермінантою цивілізаційного поступу стає інтенсифікація мілітарного компонента в системно-управлінських структурах держав, де військові цінності пріоритезуються над цивільними та трансформують їх в ключовий індикатор геополітичної могутності. Ретроспективний аналіз державотворення – від античності до сучасності – дає підстави розглядати історію мілітаризму як тяглий процес домінування в суспільній ієрархії військових інтересів. Водночас у науковому дискурсі утвердилася концепція дуалістичної «природи» мілітарного чинника: попри деструктивний характер збройних протистоянь, військові запити виступають потужним каталізатором науково-технічного прогресу. Більшість фундаментальних винаходів людства є результатом конверсії військових розробок, що зумовлює їх роль як стимулятора розвитку цивільних технологій та інноваційних модернізацій суспільств.

Історична ретроспектива цивілізаційного поступу на українських теренах засвідчує, що мілітарна складова була еквівалентом політичної суб'єктності та могутності ранніх державних утворень. Зазначений чинник об'єктивно стимулював «перманентну» потребу в модернізації озброєння відповідно до викликів конкретної епохи. Особливої ваги визначена проблематика набуває в період становлення та розквіту Русі, де формування традицій зброярства безпосередньо корелювалося з тогочасними мілітарними реаліями. Удосконалення засобів ведення війни не лише гарантувало військову міць, а й ставало провідним інструментом реалізації внутрішніх та зовнішньополітичних стратегій. Упродовж століть утилітарна потреба у військовій могутності трансформувалася в цілісну систему політико-ідеологічних норм, що знайшло концептуальне відображення в мілітарній історії козацької доби. Технічний прогрес епохи Нового часу та індустріалізація засобів ведення війни перетворили її на фундаментальну державну доктрину. Технологічне вдосконалення озброєння втратило ознаки «вузькоцехового» ремесла, змінившись на складний геополітичний чинник, що потребує теоретичного узагальнення та практичного осмислення через систематизацію матеріальних джерел.

Актуальність вивчення історії зброї в широкому контексті набуває стратегічного значення для сучасної України, оскільки дослідження ґенези озброєння є невід'ємною складовою рефлексії щодо військових традицій та історії державності загалом. Сучасні історіографічні напрацювання свідчать про наявність уваги наукової спільноти як до окремих питань із історії зброєзнавства, так й до наукових робіт дослідників, які започаткували визначену проблематику на теренах України. Історіографічний вимір наукових напрацювань Д. Яворницького та всього комплексу його практичної діяльності представлено в роботах С. Світленко, М. Шубравської. У роботах Я. Гарасима, Р. Пирога, В Тельвака, П. Ткачука, П. Толочко досліджується широкий

спектр наукових розробок М. Грушевського та еволюція його поглядів щодо військового будівництва. Провідні акценти та узагальнюючі підходи І. Крип'якевича щодо української культурної спадщини та військово-історичної традиції проаналізували Я. Кондрач, Т. Литвин, М. Литвин. Наявні дослідження створюють наукове підґрунтя для узагальненого аналізу інтелектуальної спадщини фундаторів національної історіографії в контексті міліарної історії України.

Метою дослідження є комплексний аналіз мілітарної складової української історії в інтелектуальній спадщині Д. Яворницького, М. Грушевського та І. Крип'якевича. Дослідження розкриває їхній внесок у трансформацію вивчення військової справи з аматорського рівня в самостійний науковий напрям, висвітлюючи мілітарну спадщину як основу майбутньої політичної суб'єктності України.

Звернемо увагу, що прагнення до комплексного розуміння «військової могутності» як багатогранного політичного феномену стає об'єктом європейського наукового дискурсу в XIX ст.

У першій половині XIX ст. у науковий обіг входить термін «мілітаризм» (від лат. militaris – воєнний) для означення специфічного політичного режиму, у якому армія трансформується в ключовий інструмент внутрішньої політики (Blanc, 1841). У часовому проміжку другої половини XIX ст. європейська історіографія напрацьовує змістовне наповнення окресленого терміна як державної стратегії, де військова потужність та перманентна підготовка до війни стають пріоритетами суспільного розвитку, що визначають правовий статус держави у світовій ієрархії (Proudhon, 1861).

На межі XIX–XX ст. логічним наслідком такого курсу стали глобальні збройні конфлікти та екстраполяція військових методів управління на цивільні сфери життя Європи. Визначені реалії спонукали європейських науковців до системного аналізу мілітарного складника та осмислення зброї як складного соціально-економічного, технічного й соціокультурного феномену в контексті цивілізаційного поступу (Delbrück, 1900).

Загальноєвропейські тенденції мілітаризації та зростання інтересу до воєнної історії знайшли своє відображення і на українських теренах. Проте цей процес мав специфічний характер: дослідники змістили акцент із теоретичного аналізу мілітаризму на емпіричний пошук та систематизацію зброї. Першочерговим завданням стало формування доказової бази української історії через фокусування на матеріальних пам'ятках – зброї як репрезентативному історичному джерелі. Поступово інтерес до збирання старожитностей трансформувався у фахове вивчення мілітарного складника історії України, що супроводжувалося зростанням професіоналізму фахівців, які зосереджувалися на цій проблематиці як самостійному напрямі досліджень (Тоїчкін, 2014, с. 26).

Вагомим підґрунтям для створення зброєзнавчої бази стали приватні зібрання, серед яких особливе місце посіла унікальна колекція українських старожитностей В. Тарновського (молодшого) (Черненко, 2002). Завдяки його меценатській та збиральницькій діяльності було акумульовано значний масив артефактів козацької доби, що дозволило наступним поколінням дослідників перейти від фрагментарних описів до системної класифікації мілітарних пам'яток (Каталог, 1898; Эварницкий, 1888; Эварницкий, 1906).

Паралельно з колекціонуванням розвивався й етнографічно-мистецтвознавчий підхід, репрезентований у науковій спадщині М. Сумцова. Дослідник змістив акцент із суто технічних характеристик озброєння на його символіко-семіотичне значення. У його розвідках, зокрема присвячених давньоруській та козацькій старовині, зброя постає не лише мілітарним артефактом, а й об'єктом, що акумулює «героїчний епос» та естетичні уявлення епохи. Такий підхід дозволив розглядати військові старожитності як цінніснe джерело для реконструкції світогляду тогочасного соціуму (Сумцов, 2008; Сумцов, 1905).

В останній чверті XIX – на початку XX ст. викристалізувався системний алгоритм наукового пошуку, що поєднував опрацювання архівних матеріалів із залученням археологічних

знахідок, виявлених у ході експедицій (В. Хвойка, М. Біляшівського). Накопичена емпірична база стала фундаментом для узагальнюючих праць провідних істориків (Відейко, 2023; Дідух, 2008; Колеснікова, 2014; Хвойка, 1901; Хвойка, 1913).

У процесі становлення вітчизняного наукового зброєзнавства, а саме в переході від аматорського збирання старожитностей до фахової систематизації мілітарних артефактів із подальшим оприлюдненням теоретичних узагальнень у наукових розвідках, визначальну роль відіграла діяльність видатного історика, археолога, етнографа та фольклориста Дмитра Яворницького (1855–1940 рр.). Його науковий інтерес до вивчення речових та писемних джерел формується в період навчання в Харківському університеті в 1877–1881 рр. У цей час окреслюються й головні наукові пріоритети – документи з історії козацтва, пошуки яких відбувалися в архівах Харкова, Москви та Петербурга (Ткачук, 2007; Толочко, 1996; Шубравська, 1972).

На початку 1880-х рр. науковець долучається до збору фактологічного матеріалу з історії козацтва на основі верифікації археологічних матеріалів. У пошуках артефактів військового побуту він власноруч здійснював польові обстеження локацій колишніх Запорозьких Січей та їх укріплень. Головними пріоритетами наукового пошуку стали: зброя – гармати, рушниці, шаблі, ядра, тощо; військове спорядження – залишки човнів-чайок, кінської збруї; залишки фортифікації; козацький побут (знаковою знахідкою став мідний козацький казан). У процесі дослідження артефактів із козацьких поховань Д. Яворницький намагався відтворити зовнішній вигляд воїнів та їхнє озброєння. Комплектні пошуки дослідника матеріальних артефактів переконливо довели, що саме археологія стала інструментом візуалізації історії (Дідух, 2008; Шубравська, 1972; Яворницький, 1990).

На початку 1880-х рр. до науково-дослідного поля Д. Яворницький залучає ще один пласт матеріалів – фольклор як історичне джерело. Зацікавленість до його пошуку, із подальшою систематизацією та узагальненням, науковець зберігатиме протягом 50 років. У процесі дослідження фольклору як історичного джерела центральне місце посіла мілітарна (військова) складова історії козацтва. У систематизованому науковцем матеріалі чітко простежуються певні акценти: військові традиції та символіка, згадки про зброю, прапори та тактичні прийоми; через народну творчість відтворюється побут, звичаї та лицарський дух запорозького козацтва (Шубравська, 1972; Яворницький, 1990). Процес кристалізації поглядів Д. Яворницького відбувався під певним впливом В. Антоновича, як одного з лідерів громадської, науково-організаційної та культурно-просвітницької діяльності (Богдашина, 2018; Револьдович, 2024; Світленко, 2017; Світленко, 2023, с. 23). Д. Яворницький визнавав, що саме праці В. Антоновича про військову організацію допомогли йому зрозуміти логіку козацьких походів та стратегічне значення Запорозької Січі як мілітарного осередку (Антонович, 1991; Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького, 1997, с. 15).

Своєрідним підсумком наполегливої роботи Д. Яворницького стає книга «Історія запорозьких козаків» (перший том вийшов у 1892 році), у якій детально описано козацьке озброєння – шаблі списи, самопали, гармати. Фундаментальна праця науковця здобула загальне визнання та комплексно проаналізована зацікавленими дослідниками (Яворницький, 1990). Українські науковці визнають, що саме Д. Яворницький був одним із перших, хто перевів вивчення козацького війська з формату «героїчних переказів» у площину наукової «реконструкції». У монографії Сергія Світленка «Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві» (2017 р.) дається своєрідний підсумок роботи науковця. С. Світленко доводить, що науково-пошукова діяльність Д. Яворницького, постійні контакти й безперечний авторитет у колах інтелектуальної еліти стали своєрідною «точкою збирання» для українських інтелектуалів та допомогли сформувати в майбутньому потужний національний наратив на основі козацької історії (Світленко, 2017, с. 248–255, 278–285).

Науково-інформативне наповнення праць Д. Яворницького мало визначальний вплив на подальший розвиток історичного зброєзнавства та стало визнаним фактом в українській та зарубіжній історіографії XX–XXI ст.

Логічним продовженням науково-дослідної роботи Д. Яворницького стала систематизація досягнень у музейному форматі, який він вважав ще однією важливою платформою для досліджень. У 1902 р. він очолив Катеринославський музей, який визнавався культурним центром Придніпров'я (нині – Дніпровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького). Саме музей перетворився на осередок зберігання та вивчення як матеріальних «скарбів», знайдених дослідником під час археологічних експедицій, так і артефактів, викуплених у приватних колекціонерів. Під його керівництвом (до 1933 року) установу було визнано одним із найвизначніших центрів дослідження історії запорозького козацтва. Особливе місце в музейній колекції посіли мілітарні артефакти: холодна зброя (козацькі шаблі, ятагани, кинджали, ножі та бойові сокири); вогнепальна зброя (старовинні гармати, рушниці, пістолети); древкова зброя (списи, булави, перначі); захисне спорядження (панцирі, щити); козацький човен (чайка) та предмети військового побуту (Світленко, 2017, с. 125–159).

Опрацьований Д. Яворницьким комплекс джерел дозволяє стверджувати, що він зробив фундаментальний внесок у розвиток військово-історичних студій та розуміння української міліарної історії. Учений відпрацював унікальну методику синтезу архівної документалістики, археології та усної народної творчості, що дозволило створити цілісну картину військового побуту та узагальнити знання щодо організації, стратегії та озброєння козацтва.

Досвід Д. Яворницького щодо емпіричного накопичення та музейної візуалізації мілітарних старожитностей став підґрунтям для наступного етапу осмислення зброєзнавства. Новий рівень розуміння цієї дисципліни як міждисциплінарної галузі історичної науки наочно ілюструє діяльність Львівської історичної школи, засновником та керівником якої був Михайло Грушевський. Його наукові погляди як загальновизнаного авторитета «народницького» (або антропоцентричного) напряму в українській історіографії знайшли розлогу аргументацію в його багатотомній праці «Історії України-Руси» та опосередковано вплинули на концептуальні акценти наступних поколінь науковців щодо зброї як історичного джерела. Уже в першому томі «Історії України-Руси» автор вводить у теоретичне поле дослідження як джерельні, так й археологічні знахідки зброї не як «цікавинки», а як маркери технічного оснащення та показники рівня розвитку місцевої міліарної культури (Грушевський, 1991, с. 429–448, 459–469, 478–496). Поважливе ставлення науковця до першоджерел дозволило йому сформувати методичні засади українського зброєзнавства в контексті «інституціоналізації» військової історії. У процесі відтворення історії Руської держави в X–XI ст. М. Грушевський констатує: «Як і в сучасній державній політиці мілітарних держав, все оберталося коло удержання армії» (Грушевський, 1991, с. 426). Авторські акценти на безперервній послідовності історичного процесу цілком логічно спонукали М. Грушевського до розгляду еволюції озброєння (від доби Київської Русі до Козаччини) як єдиних ліній розвитку. Він задав вектор пошуку власне українських форм озброєння. В авторській інтерпретації зброя ставала не тільки свідченням економічного поступу, а й джерелом вивчення менталітету («вільна людина») (Грушевський, 1995, с. 280–313; Пиріг, Тельвак, 2021, с. 157–178).

Окремої уваги заслуговує прагнення М. Грушевського активізувати українських науковців до пошуків у джерелах – літописах, актах, реєстрах, назв зброї XIV–XVII ст. Учений особливий акцент робив на термінології озброєння та військових посад у літописних текстах. Свідченням актуальності та перспективності запропонованого ним маркера стало формування в зброєзнавстві наукового історико-філологічного аналізу, яким у подальшому користувалися вітчизняні дослідники для диференціації української військової лексики від запозичень (Герасим, 2023, с. 33–35; Ткачук, 2007; Толочко, 1996).

Загалом науковий доробок М. Грушевського дозволяє зробити висновок, що об'єктивне сприйняття цивілізації поступу обов'язково передбачає розуміння міліарної складової, у якій зброєзнавство є вагомою частиною «великої історії». Методологічна позиція історика-позитивіста зумовила концентрацію уваги на матеріальній культурі та розгляд озброєння як невід'ємної складової соціально-економічних реалій. Визначений М. Грушевським пріоритет дозволив вивести зброєзнавчі студії за межі «аматорського колекціонування» у площину вивчення міліарної традиції, технічних досягнень та соціально-культурних трансформацій (Грушевський, 1991; Грушевський, 1995; Ткачук, 2007).

Діяльність М. Грушевського як засновника та керівника Львівської історичної школи сприяла появі фахівців, які вперше здійснили професійний опис мілітарної історії України. Львівський період життя вченого (1894–1914 рр.) став визначальним для інституціоналізації вітчизняної історичної науки (Пиріг, Тельвак, 2021, с. 117–135). Наукові пошуки представників зазначеної школи заклали фундамент комплексного розуміння еволюції озброєння та військової справи.

Розвиток концептуальних засад М. Грушевського знайшов своє втілення в науковому доробку представників Львівської історичної школи. Загальновизнаним авторитетом історичного зброєзнавства став Іван Крип'якевич – академік АН України, професор Львівського державного університету ім. І. Франка. Дослідник першим здійснив спробу узгодити археологічні знахідки з писемними й іконографічними джерелами, що стало методологічним відкриттям для українського зброєзнавства. Особливістю такого підходу була спроба відокремити національну специфіку озброєння та навести «науковий фокус» на процес формування автентичних традицій у військовій культурі періодів Русі, Галицько-Волинського князівства та козацької доби (Крип'якевич, 1984). У його фундаментальній праці «Історія українського війська» (1936 рік) систематизовано мілітарні реалії, організацію війська, відповідну символіку та охарактеризовано озброєння воїнів (Крип'якевич та ін., 1992; Литвин, 2009; Литвин, Литвин, 2022).

У сучасній історіографії І. Крип'якевич визнається одним із перших українських істориків, який комплексно розглянув розвиток озброєння в контексті національної історії від найдавніших часів до середини XX ст. Він розглядав мілітарну історію не як хронологію «стихійного» супротиву, а як певний інститут із власними традиціями. Ключові положення І. Крип'якевича як фундатора української військово-історичної науки та міліарної історії досить розлого проаналізував крізь призму сучасної історіографії Ярослав Кондрач (Кондрач, 2007). Безумовною новацією досліджень І. Крип'якевича стало запровадження науково-історичного та компаративного методів. У його роботах порівнювався рівень озброєння «українського війська» із передовими європейськими зразками та з'ясовувалися шляхи запозичень культури зброярів (від варягів до козаків) Дослідник намагався вивчити, як іноземні технології адаптувалися на українському ґрунті (Крип'якевич, 1984; Крип'якевич та ін., 1992; Литвин, Литвин, 2022).

У сучасних історіографічних дослідженнях звертається увага як на поважливе ставлення І. Крип'якевича до наукових розробок свого вчителя – М. Грушевського, так і на бажання створити власне наукове поле в інноваційній площині (Пиріг, Тельвак, 2021, с. 117–135, 234–246). І. Крип'якевич прагнув систематизувати українську військову термінологію та намагався дослідити етимологію (походження) певних термінів. Логічним підсумком такої роботи стає твердження І. Крип'якевича, що українська мілітарна традиція має власний словник, який не є запозиченням від сусідніх держав (Крип'якевич та ін., 1992, с. 240–252, 259–265). Крип'якевич класифікував зброю за функціональними призначенням, виділяючи *оборонну* (щити, панцирі) та *наступальну* – холодну, вогнепальну (*типологія*); прагнув вписати мілітарні процеси на українських землях у загальноєвропейські реалії, із цією метою намагався проаналізувати процеси адаптації на місцевому ґрунті європейських технічних новацій – артилерія, типи фортифікацій (*компаративістика*); започаткував системне використання в якості

історичного джерела – малюнків, схем, креслень зброї (*ілюстративний метод*) (Крип'якевич, 1984; Крип'якевич та ін., 1992, с. 24–39, 145–160, 253–265).

Сучасний український дослідник Я. Кондрач підкреслює: «Однією з найбільших заслуг І. Крип'якевича, в царині дослідження військової справи є застосування ним методу порівняння рівня розвитку військової справи в українських землях з супротивниками та кращими європейськими зразками, а також аналіз шляхів та напрямків запозичень, які завжди були і залишаються одними з головних чинників розвитку військової справи у світі» (Кондрач, 2007, с. 17). Саме праці І. Крип'якевича заклали методологічні засади для наступних поколінь дослідників.

Отже, на початку XX ст. в Україні відбулося визначення загальної площини історичного зброєзнавства. Вона формувалося на перетині історії військової справи, технологій, матеріальної культури, археології та культурних зв'язків. Український дослідник історії зброєзнавства Д. Тоїчкін вважає, що перші напрацювання «…навряд чи можна вважати зброєзнавчими з погляду сучасної джерелознавчої методології, яка у ті часи тільки починала формуватися. І все ж найбільше значення праць з вивчення зброї названого періоду полягає, насамперед, у зібранні й загальному упорядкуванні джерельних матеріалів» (Тоїчкін, 2014, с. 26).

Наукові розробки Д. Яворницького, М. Грушевського, І. Крип'якевича заклали в українській історіографії контекстні напрями міліарної історії та провідні засади історичного зброєзнавства. Їх кристалізація відбувалася в переплетінні інтелектуальних дискусій, відстоюванні певних пріоритетів та наукових акцентів. Широка палітра поставлених завдань дозволила засновникам української історіографії закласти фундаменти окремих векторів міліарної історії та визначити об'єднувальні маркери. У процесі подальших досліджень перспективним має стати застосування сучасних міждисциплінарних підходів для порівняння їхніх теоретичних напрацювань із новітніми даними цифрової реконструкції мілітарних об'єктів. Окремої уваги потребує аналіз впливу цих інтелектуальних здобутків на сучасне українське зброєзнавство.

Список використаної літератури

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.

2. Богдашина О. М. Роль В. Б. Антоновича у формуванні та поширенні української національної ідеї у Російській імперії. *Дриновський збірник*. 2018. Т. 11. С. 213–220. DOI: https://doi.org/10.7546/DS.2018.11.25

3. Відейко М. Ю. Шляхами історії. Подорожі до трипільського світу. Львів : Видавництво «БОНА», 2023. 296 с.

4. Гарасим Я. Михайло Грушевський як історик українського фольклору. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2023. № 2(34). С. 33–36. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.34.06

5. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1: До початку XI віка. Київ : Наукова думка, 1991. 648 с.

6. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 7: Козацькі часи – до 1625 р. Київ : Наукова думка, 1995. 628 с.

7. Дідух Л. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні. *Краєзнавство*. 2008. Вип. 1–4. С. 120–127.

8. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. 888 с.

9. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. Киев : Тип. Милевского, 1898. 86 с.

10. Кондрач Я. С. Військово-історичні дослідження Івана Крип'якевича (1886–1967 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук. Львів, 2007. 20 с.

11. Колеснікова Н. Микола Біляшівський: штрихи до портрета. *Музейний простір*. 2014. № 1. С. 44–47.

12. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. Київ : Наукова думка, 1984. 176 с.

13. Історія українського війська (від княжих часів до сучасних визвольних змагань) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович. 2-ге вид., переробл. і допов. Львів : Світ, 1992. 712 с.

14. Литвин М., Литвин Т. Іван Крип'якевич у науці, політиці, повсякденні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2022. Вип. 36. С. 160–179. DOI: https://doi.org/10.33402/ukr.2022-36-160-179

15. Литвин Т. Участь Івана Крип'якевича в роботі комісій Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.* 2009. № 1. С. 123–138.

16. Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.

17. Револьдович В. Володимир Антонович: шлях до лона засновників української історичної школи. *SWorldJournal.* 2024. Вип. 28. С. 56–64. DOI: https://doi.org/10.30888/2663-5712.2024-28-00-056

18. Світленко С. І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві. 2-ге вид. Дніпропетровськ : Ліра, 2017. 312 с.

19. Світленко С. Дмитро Яворницький і діячі Наукового товариства ім. Шевченка. *Вісник НТШ.* 2023. Ч. 68. С. 18–32.

20. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Харків : АТОС, 2008. 558 с.

21. Сумцов Н. Ф. Из украинской старины. Харьков : Тип. «Печ. дело», 1905. 162 с.

22. Ткачук П. П. Еволюція поглядів М. Грушевського щодо процесу військового будівництва УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Держава та армія.* 2007. № 584. С. 138–144.

23. Толочко П. П. Археологія в працях Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 14–22.

24. Тоїчкін Д. В. Формування наукових уявлень про козацьку клинкову зброю: від др. пол. XIX ст. до сучасності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Держава та армія*. 2014. № 784. С. 25–34.

25. Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1901. 43 с.

26. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. Киев : Тип. Е. А. Синькевич, 1913. 103 с.

27. Черненко О. Є. Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2002. Вип. 3. С. 80–86.

28. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Київ : Наукова думка, 1972. 254 с.

29. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа : в 2 ч. Санкт-Петербург : Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888.

30. Эварницкий Д. И. Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг. Екатеринослав : Тип. Губ. земства, 1906. 772 с.

31. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1990. 596 с.

32. Blanc L. Histoire de dix ans: 1830–1840. Vol. 1. Paris : Pagnerre, 1841. 510 p.

33. Delbrück H. Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Bd. 1 : Das Altertum. Berlin : Georg Stilke, 1900. 495 s.

34. Proudhon P. J. La Guerre et la Paix: recherches sur le principe et la constitution du droit des gens. Vol. 1. Paris : Dentu, 1861. 344 p.

References

1. Antonovych, V. B. (1991). Pro kozatski chasy na Ukraini [About Cossack times in Ukraine]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

2. Bohdashyna, O. M. (2018). Rol V. B. Antonovycha u formuvanni ta poshyrenni ukrainskoi natsionalnoi idei u Rosiiskii imperii [The role of V. B. Antonovych in the formation and dissemination of the Ukrainian national idea in the Russian Empire]. *Drynovskyi zbirnyk – Drynovsky sbirnyk, (11),* 213–220. DOI: https://doi.org/10.7546/DS.2018.11.25 [in Ukrainian].

3. Videiko, M. Yu. (2023). Shliakhamy istorii. Podorozhi do trypilskoho svitu [By the paths of history. Travels to the Trypillian world]. Lviv: Vydavnytstvo «BONA» [in Ukrainian].

4. Harasym, Ya. (2023). Mykhailo Hrushevskyi yak istoryk ukrainskoho folkloru [Mykhailo Hrushevskyi as a historian of Ukrainian folklore]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Folklorystyka – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Literary Studies. Linguistics. Folklore Studies, 2*(34), 33–36. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.34.06 [in Ukrainian].

5. Hrushevskyi, M. S. (1991). Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus] (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

6. Hrushevskyi, M. S. (1995). Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus] (Vol. 7). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

7. Didukh, L. (2008). Mykola Biliashivskyi i rozvytok mistsevykh muzeiv v Ukraini [Mykola Biliashivskyi and the development of local museums in Ukraine]. *Kraieznavstvo – Local history, (1–4),* 120–127 [in Ukrainian].

8. Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho. Vyp. 1: Lysty vchenykh do D. I. Yavornytskoho [Epistolary heritage of Academician D. I. Yavornytskyi. Vol. 1: Letters of scientists to D. I. Yavornytskyi]. (1997). Dnipropetrovsk: Hamaliia [in Ukrainian].

9. Tarnovsky, V. V. (1898). Katalog ukrainskikh drevnostey kollektsii V. V. Tarnovskogo [Catalog of Ukrainian antiquities of the V. V. Tarnovsky collection]. Kiev: Tip. Milevskogo [in Russian].

10. Kondrach, Ya. S. (2007). Viiskovo-istorychni doslidzhennia Ivana Krypiakevycha (1886–1967 rr.) [Military-historical research of Ivan Krypiakevych (1886–1967)]. *Extended abstract of Candidate's thesis.* Lviv [in Ukrainian].

11. Kolesnikova, N. (2014). Mykola Biliashivskyi: shtrykhy do portreta [Mykola Biliashivskyi: touches to the portrait]. *Muzeinyi prostir – Museum space, (1),* 44–47 [in Ukrainian].

12. Krypiakevych, I. P. (1984). Halytsko-Volynske kniazivstvo [Galician-Volhynian Principality]. (Ya. D. Isaievych, Ed.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

13. Krypiakevych, I., Hnatevych, B., Stefaniv, Z. et al. (1992). Istoriia ukrainskoho viiska [History of the Ukrainian army]. (B. Z. Yakymovych, Comp.). Lviv: Svit [in Ukrainian].

14. Lytvyn, M., & Lytvyn, T. (2022). Ivan Krypiakevych u nautsi, polititysi, povsykdenni [Ivan Krypiakevych in science, politics, daily life]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood, (36),* 160–179. DOI: https://doi.org/10.33402/ukr.2022-36-160-179 [in Ukrainian].

15. Lytvyn, T. (2009). Uchast Ivana Krypiakevycha v roboti komisii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi [Participation of Ivan Krypiakevych in the commissions of the Shevchenko Scientific Society in Lviv]. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoi biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka – Notes of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv, (1),* 123–138 [in Ukrainian].

16. Pyrih, R. Ya., & Telvak, V. V. (2021). Mykhailo Hrushevskyi: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevskyi: biography against the background of the era]. Kherson: OLDI-PLIUS [in Ukrainian].

17. Revoldovych, V. (2024). Volodymyr Antonovych: shliakh do lona zasnovnykiv ukrainskoi istorychnoi shkoly [Volodymyr Antonovych: the path to the bosom of the founders of the Ukrainian historical school]. *SWorldJournal, (28),* 56–64. DOI: https://doi.org/10.30888/2663-5712.2024-28-00-056 [in Ukrainian].

18. Svitlenko, S. I. (2017). Dmytro Yavornytskyi: vchenyi ta pedahoh v ukrainskomu intelektualnomu spivtovarystvi [Dmytro Yavornytskyi: scientist and teacher in the Ukrainian intellectual community]. Dnipropetrovsk: Lira [in Ukrainian].

19. Svitlenko, S. (2023). Dmytro Yavornytskyi i diachi Naukovoho tovarystva im. Shevchenka [Dmytro Yavornytskyi and figures of the Shevchenko Scientific Society]. *Visnyk NTSh – Bulletin of the Shevchenko Scientific Society, (68),* 18–32 [in Ukrainian].

20. Sumtsov, M. F. (2008). Doslidzhennia z etnohrafii ta istorii kultury Slobidskoi Ukrainy [Research on ethnography and history of culture of Sloboda Ukraine]. Kharkiv: ATOS [in Ukrainian].

21. Sumtsov, N. F. (1905). Iz ukrainskoy stariny [From Ukrainian antiquity]. Kharkov: Tip. «Pech. delo» [in Russian].

22. Tkachuk, P. P. (2007). Evoliutsiia pohliadiv M. Hrushevskoho shchodo protsesu viiskovoho budivnytstva UNR [Evolution of M. Hrushevskyi's views on the process of military construction of the UNR]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Seriia: Derzhava ta armiia – Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». Series: State and Army, (584),* 138–144 [in Ukrainian].

23. Tolochko, P. P. (1996). Arkheolohiia v pratsiakh Mykhaila Hrushevskoho [Archaeology in the works of Mykhailo Hrushevskyi]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal, (5),* 14–22 [in Ukrainian].

24. Toichkin, D. V. (2014). Formuvannia naukovykh uiavlen pro kozatsku klynkovu zbroiu: vid dr. pol. XIX st. do suchasnosti [Formation of scientific ideas about Cossack bladed weapons: from the second half of the 19th century to the present]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Seriia: Derzhava ta armiia – Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». Series: State and Army, (784),* 25–34 [in Ukrainian].

25. Khvoyka, V. V. (1901). Polya pogrebeniy v Srednem Pridneprovye [Burial fields in the Middle Dnieper region]. Sankt-Peterburg: Tip. I. N. Skorokhodova [in Russian].

26. Khvoyka, V. V. (1913). Drevniye obitateli Srednego Pridneprovya i ikh kultura v doistoricheskiye vremena [Ancient inhabitants of the Middle Dnieper region and their culture in prehistoric times]. Kiev: Tip. Ye. A. Sinkevich [in Russian].

27. Chernenko, O. Ye. (2002). Arkheolohichne zibrannia Muzeiu ukrainskykh starozhytnostei im. V. V. Tarnovskoho [Archaeological collection of the V. V. Tarnovsky Museum of Ukrainian Antiquities]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture.* (Vol. 3, pp. 80–86). Chernihiv [in Ukrainian].

28. Shubravska, M. M. (1972). D. I. Yavornytskyi: zhyttia, folklorystychno-etnohrafichna diialnist [D. I. Yavornytskyi: life, folkloric and ethnographic activity]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

29. Evarnitskiy, D. I. (1888). Zaporozhye v ostatkakh stariny i predaniyakh naroda: v 2 ch. [Zaporizhzhia in the remains of antiquity and traditions of the people: in 2 p.]. Sankt-Peterburg: Izdaniye L. F. Panteleyeva [in Russian].

30. Evarnitskiy, D. I. (1906). Malorossiyskiye narodnyye pesni, sobrannyye v 1878–1905 gg. [Little Russian folk songs collected in 1878–1905]. Ekaterinoslav: Tip. Gub. zemstva [in Russian].

31. Yavornytskyi, D. I. (1990). Istoriia zaporozkykh kozakiv [History of the Zaporozhian Cossacks]. (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

32. Blanc, L. (1841). Histoire de dix ans: 1830–1840. (Vol. 1). Paris: Pagnerre [in English].

33. Delbrück, H. (1900). Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Bd. 1: Das Altertum. Berlin: Georg Stilke [in English].

34. Proudhon, P. J. (1861). La Guerre et la Paix: recherches sur le principe et la constitution du droit des gens. (Vol. 1). Paris: Dentu [in English].

Рижева Н. О. Мілітарна складова української історії в інтелектуальній спадщині фундаторів національної історіографії

Стаття присвячена аналізу мілітарної складової української історії в науковому дискурсі. Автор обґрунтовує тезу, що на межі XXI ст. мілітарний компонент стає детермінантою цивілізаційного поступу та потребує комплексного пояснення за сторичною парадигмою. Висвітлено еволюцію терміна «мілітаризм» у європейському дискурсі XIX ст. та специфіку українського вектору зброєзнавства, де акцент було зміщено на емпіричний пошук матеріальних джерел як інструменту державотворення.

Особливу увагу приділено формуванню дослідницької традиції фундаторами української історіографії, чиї праці стали знаковими дослідженнями та здобули загальне визнання. Проаналізовано внесок Д. Яворницького, який через верифікацію археологічних артефактів та їх музейну систематизацію перевів вивчення козацького війська у площину наукової «реконструкції». Роль М. Грушевського висвітлено крізь призму інтеграції матеріальних пам'яток та літописної термінології в контекст «великої історії». Це дозволило науковцю розглянути еволюцію озброєння як своєрідний маркер технічного рівня та джерело вивчення менталітету «вільної людини». Новацією І. Крип'якевича стало застосування компаративного методу для аналізу зразків місцевого озброєння в порівнянні з європейськими, що дозволило вченому виокремити автентичну специфіку мілітарної традиції від доби Русі до Козаччини. У висновках доведено, що на початку XX ст. в Україні відбулося остаточне визначення площини мілітарної історії на перетині історії військової справи, технологій, матеріальної культури та археології. Наукові розробки Д. Яворницького, М. Грушевського та І. Крип'якевича сприяли подальшому формуванню окремих векторів мілітарної історії, вивівши її за межі аматорського колекціонування. Становлення вітчизняного зброєзнавства стало інтелектуальною основою для розуміння мілітарної спадщини як невід'ємної складової політичної суб'єктності та цивілізаційного виміру України.

Ключові слова: археологічна верифікація, військова справа, військово-історичне дослідження, військове спорядження, класифікація озброєння, міждисциплінарні дослідження, науковий дискурс, середньовіччя.

Ryzheva N. O. The military component of Ukrainian history in the intellectual heritage of the founders of national historiography

The article is devoted to the analysis of the military component of Ukrainian history within scientific discourse. The author substantiates the thesis that at the turn of the 21st century, the military component has become a determinant of civilizational progress, requiring a comprehensive explanation within the historical paradigm. The study highlights the evolution of the term «militarism» in 19th-century European discourse and the specificities of the Ukrainian vector of arms and armour studies (hoplology), where the emphasis shifted toward the empirical search for material sources as a tool for state-building.

Special attention is paid to the formation of a research tradition by the founders of Ukrainian historiography, whose works became landmark studies and gained general recognition. The contribution of D. Yavornytskyi is analyzed, specifically how he moved the study of the Cossack army into the realm of scientific «reconstruction» through the verification of archaeological artifacts and their museum systematization. The role of M. Hrushevskyi is examined through the lens of

integrating material monuments and chronicle terminology into the context of «Great History». This allowed the scholar to view the evolution of weaponry as a marker of technical proficiency and a source for studying the «free man's» mentality. I. Krypiakevych's innovation lay in applying a comparative method to analyze local weaponry in comparison with European examples, enabling the scholar to identify the authentic specifics of the military tradition from the Rus' era to the Cossack period.

The conclusions prove that by the early 20th century in Ukraine, the field of military history had been definitively established at the intersection of military affairs, technology, material culture, and archaeology. The scientific developments of D. Yavornytskyi, M. Hrushevskyi, and I. Krypiakevych facilitated the subsequent formation of distinct vectors in military history, elevating it beyond amateur collecting. The establishment of domestic arms studies became the intellectual foundation for understanding military heritage as an integral part of Ukraine's political agency and civilizational dimension.

Key words: archaeological verification, military affairs, military-historical research, military equipment, classification of weaponry, interdisciplinary research, scientific discourse, Middle Ages.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 07.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 20.05.2026

УДК 930.1:004.9(091)"19/20"
DOI: https://doi.org/10.12958/3083-7030-2026-1-23-32

Шевцова Євгенія Сергіївна,
доктор філософії з історії та археології,
старший викладач кафедри історії та археології
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
м. Полтава, Україна.
e.shevtsova209@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4304-6792

ІНФОРМАЦІЙНА АНАЛІТИКА ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДІВ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (СЕРЕДИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

З середини XX – на початку XXI ст. історична наука зазнала суттєвих методологічних змін, пов'язаних із переходом від традиційного описового історіописання до аналітичних, міждисциплінарних і кількісних підходів. Важливу роль у цьому процесі відіграли концепції школи «Анналів», розвиток структурної історії, кліометрії та використання комп'ютерних технологій у гуманітарних дослідженнях. Для української історіографії ця проблема набула особливого значення після здобуття незалежності, коли постала потреба подолання радянських методологічних стереотипів і входження у світовий науковий простір.

Актуальність статті зумовлена необхідністю осмислення еволюції дослідницьких методів історичної науки в умовах розвитку інформаційної аналітики та цифрових технологій. Сучасний історик працює з великими масивами даних, електронними архівами та новими інструментами аналізу, що змінює характер історичного пізнання й потребує нового методологічного осмислення.

Окремі аспекти трансформації методів історичного дослідження в українській науці висвітлено в працях українських науковців. Л. Зашкільняк проаналізував еволюцію методології історії від класичних до сучасних концепцій (Зашкільняк, 1999), О. Реєнт охарактеризував стан і проблеми розвитку української історичної науки наприкінці XX ст. (Реєнт, 1999), а С. Лях розкрив теоретичні та практичні засади історичної методології (Лях, 2021). Традиційно важливе місце у вітчизняній науковій методологічній дискусії посідають праці Я. Калакури, який у сучасних працях розглядає зміну поколінь істориків як методологічний і світоглядний діалог (Калакура, 2020), а також пропонує нові підходи до історичних студій через розвінчування міфів та протидію маніпулятивним моделям трактування українського минулого (Калакура, 2025), що фактично сформувало окремий актуальний напрям сучасних методологічних досліджень. Новітні тенденції репрезентують праці О. Ковалькова, присвячені мікроісторії як складовій «нової історичної науки» (Ковальков, 2024), а також дослідження О. Куцької та І. Фурмана щодо застосування математичних методів в історичних дослідженнях (Куцька & Фурман, 2023). Водночас модернізація історичної методології та становлення інформаційно-аналітичних підходів у історичній науці потребують подальшого узагальнення. Ця стаття покликана простежити зазначені процеси з середини XX – на початку XXI ст.

Упродовж XX ст., у період коли світова історична наука зазнавала глибоких методологічних трансформацій, українська радянська історіографія розвивалася в умовах істотної теоретичної обмеженості. Теоретичні проблеми історичної науки, за незначними винятками, не ставали предметом самостійного системного дослідження. Поодинокі праці, присвячені питанням історичного матеріалізму чи загальним методам наукового пізнання, не могли компенсувати фактичної ізоляції від тих інтелектуальних дискусій, які велися серед істориків і філософів

західної наукової школи. Унаслідок цього український радянський історичний простір залишався переважно в межах нормативної марксистської парадигми та був слабко інтегрований у сучасні світові методологічні процеси.

З середини XX ст., коли українська історична наука значною мірою розвивалася в межах офіційної марксистської методології, зорієнтованої на формаційний підхід, класову боротьбу та економічний детермінізм, західна історіографія зазнавала впливу інтелектуально новаторських концепцій школи «Анналів». Її представники М. Блок та Л. Февр запропонували принципово інше бачення предмета історії, відмовившись від вузького зосередження на політичних подіях, війнах і діяльності державних діячів.

Основними концептуальними рамками цього напряму стали ідея «тотальної» або інтегральної історії, орієнтованої на всебічне вивчення суспільства; аналіз довготривалих соціальних структур замість короткочасних подій; міждисциплінарне поєднання історії з географією, соціологією, економікою та психологією; дослідження колективних уявлень, ментальностей і повсякденного життя. Історик у цій моделі мав не лише описувати джерела, а формулювати проблеми й ставити до минулого наукові питання.

Ці підходи були викладені насамперед у працях М. Блока «Феодальне суспільство» (Bloch, 1939), де середньовіччя постало як цілісна система соціальних зв'язків і правових відносин, а також «Апологія історії, або Ремесло історика» (Bloch, 1952), де обґрунтовано нове розуміння історичного пізнання. Важливе значення мали й праці Л. Февра «Проблема невір'я у XVI столітті: релігія Рабле» (Febvre, 1942) та «Боротьба за історію» (Febvre, 1953), в яких розкрито значення історії ментальностей, духовного життя та проблемно-аналітичного підходу.

Такі методологічні орієнтири вже з середини XX ст. перетворювали історію з описової дисципліни на повноцінний об'єкт комплексного наукового дослідження, що мав власні структури, ритми розвитку, колективні психологічні механізми та просторові закономірності. Історичний процес починав осмислюватися не лише через діяльність еліт, а через функціонування суспільства загалом, що стало важливим поштовхом для модернізації західної гуманітаристики в подальші десятиліття.

Вже в другій половині XX ст. започатковані школою «Анналів» методологічні новації перейшли в нову фазу розвитку, пов'язану з формуванням масштабних синтетичних концепцій історичного процесу. Якщо перше покоління цього напряму зосереджувалося на подоланні подієво-описового підходу, то наступний етап був спрямований на осмислення минулого через категорії часу, простору, структури, цивілізації та глобальних взаємозв'язків. У цей період історична наука дедалі більше відходила від лінійного викладу фактів і набувала рис аналітичної дисципліни, здатної працювати з тривалими процесами, великими масивами даних та міждисциплінарними моделями. Саме ці інтелектуальні зрушення згодом створили підґрунтя для розвитку інформаційно-аналітичних, кількісних підходів в історії, зокрема, кліометрії, цифрової історії та використання штучного інтелекту в гуманітарних дослідженнях.

Ключовою постаттю цього етапу став Ф. Бродель, який радикально розширив предмет історичного пізнання та запропонував нове розуміння історичного часу. У його концепції історія розгортається одночасно в кількох часових вимірах. Найглибший рівень становить час великої тривалості, у межах якого надзвичайно повільно змінюються географічне середовище, демографічні тенденції, господарські уклади та базові соціальні структури. Другий рівень охоплює середньотривалі економічні кон'юнктури, цикли виробництва, кризи та соціальні трансформації. Лише третій пласт становить подієвий час політики, воєн і діяльності окремих осіб. Таким чином, історичний процес переставав зводитися до хронології подій і починав трактуватися як взаємодія різношвидкісних процесів.

Найповніше ці підходи були викладені у праці «Середземне море і світ Середземномор'я в епоху Філіпа II» (Braudel, 1949), де регіон постав як цілісний історичний простір із влас-

ною економічною логікою, комунікаційними мережами та структурною єдністю. У наступних працях, зокрема тритомнику «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.» Ф. Бродель переніс увагу на матеріальні основи життя, структури повсякденності, економічні системи та світові центри розвитку (Бродель, 1998), а в «Ідентичність Франції» автором показано значення довготривалих географічних і культурних чинників у формуванні національної своєрідності (Бродель, 2013). Загалом, методологічні орієнтири Ф. Броделя перетворили історію на об'єкт дослідження, що має власні часові ритми, просторові конфігурації, економічні закономірності, цивілізаційні моделі та соціокультурні механізми відтворення. Унаслідок цього історична наука другої половини XX ст. вийшла на рівень широких теоретичних узагальнень, які підготували її до впровадження сучасних кількісних і цифрових методів аналізу.

Одним із найяскравіших проявів цього повороту стала кліометрія – напрям, що поєднав історичну науку з економічною теорією та кількісними методами аналізу. Кліометрія сформувалася як спроба досліджувати історичні процеси не лише через опис джерел, а через вимірювання, порівняння та перевірку гіпотез за допомогою статистичних моделей. Поява кліометрії визначила глибоку трансформацію економічної історії, яка поступово відійшла від переважно оповідного формату й набула рис формалізованої аналітичної дисципліни. Її методологічною основою стали гіпотетико-дедуктивні моделі, економетрика, аналіз залежностей між змінними, реконструкція динаміки цін, демографічних показників, продуктивності праці, транспортних витрат, рівня урбанізації тощо. Особливе місце посів контрфактичний аналіз, який дозволяв моделювати альтернативні сценарії розвитку минулого, наприклад, оцінювати вплив залізниць на економічне зростання за умов, якби вони не були побудовані (Diebolt & Haupert, 2021).

Міжнародним визнанням значення цього напряму стало присудження Нобелівської премії з економіки у 1993 р. Р. Фогелю і Д. Норту чиї праці з економічної історії продемонстрували потенціал кількісного аналізу для переосмислення історичних процесів (Ковальчук & Сарай, 2008).

Наступним етапом розвитку кількісних і структурних підходів, започаткованих у другій половині XX ст., стала цифрова історія, що постала на перетині історичної науки, інформаційних технологій та цифрових гуманітарних студій. Якщо кліометрія зосереджувалася передусім на статистичному аналізі економічних і демографічних показників, то цифрова історія значно розширила дослідницьке поле, інтегрувавши текстові корпуси, візуальні джерела, просторові дані, мережеві структури та мультимедійні ресурси. Цифрову історію можна визначити як використання цифрових медіа та комп'ютерних технологій для поглиблення історичного аналізу, презентації та наукового дослідження минулого. Її поява означала перехід від традиційної роботи з окремим документом до дослідження масштабних корпусів джерел, опрацювання яких раніше було практично неможливим. Йдеться про електронні архіви, оцифровані періодичні видання, бази метричних книг, переписів населення, картографічні ресурси, фотофонди, усноісторичні колекції та інші масиви даних (Digital History, 2019, p. 6).

Одним із ключових наслідків цифрової історії стало виявлення закономірностей, що залишалися малопомітними в межах класичного читання джерел. Використання цифрових інструментів дало змогу здійснювати пошук у великих текстових корпусах, аналізувати частотність понять, простежувати трансформацію дискурсів у часі, створювати інтерактивні карти міграцій, торгівлі чи бойових дій, моделювати соціальні мережі історичних акторів та візуалізувати складні процеси у наочній формі. Це змінило не лише техніку роботи історика, а й самі масштаби досліджень (Digital History, 2019, p. 6).

Особливо важливим став епістемологічний перехід від простої оцифровки джерел до їх «обчислення». Якщо початковий етап цифровізації полягав у створенні електронних копій документів, то сучасна цифрова історія орієнтована на формалізацію історичних знань у машиночитаному форматі. Йдеться про структурування інформації таким чином, щоб алго-

ритми могли виявляти зв'язки між подіями, особами, місцями, поняттями та часовими рядами. Унаслідок цього цифровий інструментарій перестає бути лише засобом збереження джерел і перетворюється на повноцінний механізм продукування нового історичного знання (Spina, 2026, p. 91).

Ліквідація тоталітарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи та розпад СРСР наприкінці XX ст. поставили гуманітарні науки посткомуністичного простору перед необхідністю не лише переоцінки попереднього наукового досвіду, а й вироблення нових стратегій розвитку. На відміну від західної гуманітаристики, яка в цей період переважно осмислювала кризові явища самого суспільства, історики пострадянських держав були змушені діяти одночасно у двох вимірах: долати багаторічні наслідки ідеологічного контролю, цензурних обмежень і методологічної ізоляції та водночас реагувати на нові політичні, соціальні й культурні трансформації сучасності (Реєнт, 1999, с. 4).

Для української історичної науки ця проблема мала особливо загострений характер. У радянський період природний розвиток дослідницьких підходів, вільна методологічна дискусія та інтеграція у світовий інтелектуальний простір були суттєво обмежені. Інерція цього стану зберігалася і в перші десятиліття незалежності. За спостереженням О. Реєнта, викладеними у статті «Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу» ще у 1999 р., в українському академічному середовищі не було сформовано критичної маси наукової полеміки, здатної забезпечити якісний методологічний прорив. Обговорення назрілих проблем суспільствознавчого циклу часто мало епізодичний характер, а комплексне переосмислення засад історичного знання відкладалося (Реєнт, 1999, с. 5). Одним із показових симптомів кризи був стан дисертаційних досліджень. Серед праць, захищених у провідних наукових установах, майже не траплялося робіт, присвячених концептуальному пошуку, термінологічно-категоріальним проблемам чи аналізу нових методологічних моделей. Лише окремі дослідники намагалися вийти за межі традиційних схем і запропонувати ширші інтерпретації історичного буття України або новаторські підходи. (Реєнт, 1999, с. 5–6). Значна частина молодих науковців, як зазначав автор, не мала чіткого усвідомлення власної методологічної позиції. У результаті в роботах еклектично поєднувалися застарілі поняття радянської доби з модними неологізмами новітнього часу, тоді як концептуальне осмислення фактів відходило на другий план (Реєнт, 1999, с. 6).

Проблема мала і глибші освітні витоки. Система підготовки істориків недостатньо формувала навички самостійного наукового пошуку, володіння методами критики джерел, сучасним понятійним апаратом та іноземними мовами. Робота з архівами, стародруками, різними типами джерел часто мала епізодичний або ознайомчий характер (Реєнт, 1999, с. 6–7).

З твердженням Л. Зашкільняка, після здобуття незалежності та початку демократичних перетворень проблема історичної методології проявилася особливо виразно. Значна частина істориків опинилася перед необхідністю переосмислення дослідницьких засад, не маючи водночас усталеного досвіду роботи з альтернативними теоретичними моделями. У пошуках нових орієнтирів наукове середовище часто зверталося не до актуальних західних концепцій, а до класичної національної історіографічної спадщини В. Антоновича, М. Грушевського, В'ячеслава Липинського та інших, чиї праці тривалий час були маргіналізовані або заборонені (Зашкільняк, 1999, с. 193). О. Реєнт трактує це як природну реакцію на десятиліття дискримінації української тематики в радянській історіографії (Реєнт, 1999, с. 7). Так, відкриття архівів, послаблення цензурних обмежень і доступ до раніше заборонених тем зумовили істотне розширення проблематики історичних досліджень. І хоча на перетині тисячоліть накопичення нового фактичного матеріалу не завжди супроводжувалося відповідним рівнем теоретичного узагальнення. Адже, за влучним спостереженням О. Реєнта, період «первісного нагромадження» емпіричних знань у вітчизняній історіографії затягнувся, і більшість істориків не наважувалася виходити за межі конкретно-історичних студій, залишаючи сферу історіософ-

ського осмислення минулого філософам, соціологам чи політологам (Реєнт, 1999, с. 7). Все ж відбувся помітний тематичний підйом: активізувалися студії з історії державотворення, національного руху, політичних репресій, церковної історії, повсякденного життя та інших напрямів, які раніше залишалися поза межами офіційної науки. Звернення до цих тем поступово наближало українську історіографію до провідних тенденцій світової науки, орієнтованої на системне осмислення історичного процесу крізь категорії нації, цивілізації, історичного часу, простору, соціальних структур і тривалих суспільних трансформацій.

На початку XXI ст. в українській історичній науці вже сформувалося підґрунтя для сучасного осмислення методологічних проблем. Показовою рисою цього етапу став перехід від абстрактного чи ідеологізованого трактування методології до її розуміння як практичного інструментарію наукового дослідження. Так, у посібнику «Методологія історії: класика і практика» (2021) С. Лях визначив методологію як систему знань про структуру, логічну організацію, засоби та методи пізнавальної діяльності. На його думку, вона охоплює принципи організації наукового пошуку, аналізує етапи дослідження, способи здобуття нового знання та правила застосування методів у різних галузях науки. Фактично методологія визначає технологію наукового дослідження, забезпечуючи його послідовність, аргументованість і верифікованість (Лях, 2021, с. 16).

У сфері історичного знання методологія набуває особливого значення, оскільки історик працює з минулим, як науковим об'єктом фактично недоступним безпосередньому спостереженню. Відтак методологія історії постає як сукупність припущень, умовиводів, доведень і теоретичних засад, що дають відповідь на питання, яким чином і за допомогою яких інструментів можливо здобувати нові знання про історичну реальність. Її центральним завданням є осмислення природи історичного пізнання, меж достовірності джерел, можливостей об'єктивності та способів наукової реконструкції минулого (Лях, 2021, с. 16–17).

Саме тому трансформація історичної науки з середини XX – на початку XXI ст. була нерозривно пов'язана зі зміною методологічних підходів. Методологія формує понятійний апарат дисципліни, визначає її методи і базові принципи дослідження (Лях, 2021, с. 17). У сучасних умовах до класичного інструментарію дедалі активніше долучаються міждисциплінарні, кількісні та цифрові методи, що істотно розширюють можливості історика й відкривають нові перспективи інформаційно-аналітичного осмислення минулого.

Найновішим етапом методологічної трансформації історичної науки початку XXI ст. стало впровадження технологій штучного інтелекту, насамперед великих мовних моделей, у гуманітарні дослідження. Якщо цифрова історія зосереджувалася на оцифруванні джерел, базах даних і комп'ютерному аналізі масивів інформації, то штучний інтелект відкрив можливість автоматизованої інтерпретації складних текстових корпусів, семантичного аналізу та роботи з величезними колекціями первинних джерел, які раніше були малодоступними для системного опрацювання (Hutchinson, 2024).

Для історичної науки це означає суттєве розширення дослідницького інструментарію. Алгоритми штучного інтелекту можуть використовуватися для розпізнавання рукописних текстів, автоматичного перекладу, тематичного групування документів, видобутку даних, виявлення прихованих зв'язків між подіями, особами чи інституціями, а також для семантичного маркування великих текстових масивів. Такі інструменти значно прискорюють рутинні процедури та дозволяють зосередити увагу дослідника на аналітичному осмисленні матеріалу (Spina, 2026, с. 91).

Водночас застосування штучного інтелекту супроводжується низкою ризиків. Найбільш обговорюваною проблемою є так звані «галюцинації» моделей – здатність генерувати правдоподібні за формою, але фактично помилкові твердження, неіснуючі цитати, вигадані посилання або спотворені інтерпретації джерел. Для історика це створює особливу небезпеку, оскільки

навіть стилістично переконливий текст може містити серйозні фактологічні викривлення. Отже, результати роботи ШІ не можуть сприйматися як самодостатнє знання і потребують обов'язкової джерельної перевірки (Use of Artificial Intelligence in Research, 2026, с. 4).

У сучасних етичних рекомендаціях наголошується, що використання штучного інтелекту є виправданим лише тоді, коли він підтримує професійну компетентність дослідника, а не замінює її. Авторство наукового тексту, відповідальність за висновки, коректність інтерпретацій та доброчесність дослідження завжди залишаються за людиною-науковцем. Будь-яке застосування ШІ має бути прозоро задокументоване: дослідник повинен зазначати, які саме інструменти використовувалися, з якою метою та на яких етапах роботи (Use of Artificial Intelligence in Research, 2026, с. 2, 4).

У ширшому історіографічному контексті штучний інтелект можна розглядати як продовження тієї лінії розвитку, що веде від структурної історії школи «Анналів» через кліометрію та цифрову історію до сучасної алгоритмічної гуманітаристики. Якщо Ф. Бродель прагнув охопити багаторівневі історичні процеси через синтез часу, простору й економіки, то сучасний штучний інтелект надає інструменти для аналітики таких масштабів даних, які раніше були недосяжними для індивідуального дослідника.

Проведене дослідження засвідчило, що з середини XX – до початку XXI ст. історична наука переживає одну з найглибших трансформацій у своїй інтелектуальній історії. Перехід від традиційного описового історіописання до аналітичних, міждисциплінарних, кількісних і цифрових моделей означає зміну не лише технічного інструментарію, а й самої логіки історичного пізнання. Історія дедалі більше постала не як сукупність фактів і подій, а як складна система взаємопов'язаних процесів, структур, ритмів часу та соціокультурних взаємодій.

Визначальну роль у цьому повороті відіграли методологічні новації школи «Анналів» та концепції Ф. Броделя, які відкрили перспективу вивчення довготривалих явищ, масових процесів і просторових закономірностей. На цій основі сформувалися кліометрія, цифрова історія та сучасні інформаційно-аналітичні підходи, що надали історикам можливість працювати з великими масивами даних та математичними моделями.

Для української історіографії ці процеси мали особливе значення, оскільки збіглися в часі з подоланням радянської методологічної спадщини та поверненням до світового наукового простору. Відкриття архівів, переосмислення національної історичної традиції, поява нових тематичних напрямів і поступове засвоєння світових дослідницьких практик створили підґрунтя для оновлення вітчизняної історичної науки. Найновішим етапом цієї еволюції стало впровадження технологій штучного інтелекту, які відкривають безпрецедентні можливості для опрацювання джерел, семантичного аналізу та виявлення прихованих закономірностей у великих історичних корпусах даних. Водночас жодна технологія не скасовує фундаментальних засад професії історика – критики джерел, аргументованості висновків, відповідальності автора та академічної доброчесності.

Список використаної літератури

1. Bloch M. Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. Paris : Librairie Armand Colin, 2e éd., 1952. 112 p.

2. Bloch M. La societe feodale. T. 1: La formation des liens de dépendance. Paris : Éditions Albin Michel, 1939. 287 p.

3. Braudel F. La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris : Armand Colin, 1949.

4. Diebolt C., Haupert M. Cliometrics: Past, Present, and Future. Anindya Banerjee (Ed.), *Oxford Research Encyclopedia of Economics and Finance*. Oxford : Oxford University Press, 2021. 19 p. DOI: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190625979.013.552

5. Digital History. MA Semester IV Course Material. Malappuram, Kerala : School of Distance Education, University of Calicut, 2019. 112 p.

6. Febvre L. Combats pour l'histoire. Paris : Armand Colin, 1953. 456 p.

7. Febvre L. Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle: La religion de Rabelais. Paris : Albin Michel, 1942. 549 p.

8. Hutchinson D. Mapping the latent past: evaluating large language models as digital tools through source criticism. *Journal of Digital History*. 2024. Vol. 3, No. 1. DOI: https://doi.org/10.1515/jdh-2023-0018

9. Spina S. From Digitisation to Computation: Digital History, Invented Archives, and the Epistemology of Historical Knowledge in the Age of Artificial Intelligence. *History Research*. 2026. Vol. 8, No. 2. P. 91–104. DOI: https://doi.org/10.17265/2159-550X/2026.02.003

10. Use of Artificial Intelligence in Research: Research Integrity and Ethical Principles. Recommendation of the Finnish National Board on Research Integrity. Helsinki : TENK, 2026. 14 p.

11. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Кн. 1: Простір та історія / Пер. з фр. С. Глухової. К.: Вид-во Жупанського, 2013. 367 с.

12. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: у 3-х т. Т. 3. Час світу / Пер. з фр. Г. Філіпчука. К. : Основи, 1998. 631 с.

13. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1999. 227 с.

14. Калакура Я. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX – перше двадцятиріччя XXI ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 137–157. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.137

15. Калакура Я. Методологічні та світоглядні підходи до розвінчування новітніх моделей кремлівських міфотворців української історії. *Українознавство*. 2025. № 4(97). С. 8–29. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-7065.4(97).2025.342938

16. Ковальков О. Мікроісторія в системі «нової історичної науки»: історія, теорія та історіографічна практика. *Історія & Археологія*. 2024. Вип. 1. С. 41–48. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-5

17. Ковальчук В., Сарай М. Роберт Фогель і Дуглас Норт як фундатори нової економічної історії. *Вісник ТНЕУ*. 2008. № 4. С. 157–164.

18. Куцька О. М., Фурман І. І. Застосування математичних методів в історичних дослідженнях. *Сторінки історії.* 2023. Вип. 57. С. 383–407. DOI: https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294450

19. Лях С. Р. Методологія історії: класика і практика : навч. посіб. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 130 с.

20. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 3–22.

References

1. Bloch, M. (1952). Apologie pour l'histoire ou métier d'historien [The Historian's Craft or Apology for History]. (2nd ed.). Paris: Librairie Armand Colin [in French].

2. Bloch, M. (1939). La société féodale [Feudal Society]. Vol. 1. La formation des liens de dépendance – The Formation of Bonds of Dependence. Paris: Éditions Albin Michel [in French].

3. Braudel, F. (1949). La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II [The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II]. Paris: Armand Colin [in French].

4. Diebolt, C., & Haupert, M. (2021). Cliometrics: Past, present, and future. In: Anindya Banerjee (Ed.), *Oxford Research Encyclopedia of Economics and Finance.* Oxford: Oxford University Press. DOI: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190625979.013.552

5. Digital History. (2019). MA Semester IV course material. Malappuram, Kerala: University of Calicut.

6. Febvre, L. (1953). Combats pour l'histoire [Struggles for History]. Paris: Armand Colin [in French].

7. Febvre, L. (1942). Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle: La religion de Rabelais [The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais]. Paris: Albin Michel [in French].

8. Hutchinson, D. (2024). Mapping the latent past: Evaluating large language models as digital tools through source criticism. *Journal of Digital History, 3*(1). DOI: https://doi.org/10.1515/jdh-2023-0018

9. Spina, S. (2026). From digitisation to computation: Digital history, invented archives, and the epistemology of historical knowledge in the age of artificial intelligence. *History Research, 8*(2), 91–104. DOI: https://doi.org/10.17265/2159-550X/2026.02.003

10. Use of Artificial Intelligence in Research: Research Integrity and Ethical Principles. (2026). Recommendation of the Finnish National Board on Research Integrity. Helsinki: TENK.

11. Braudel, F. (2013). Identychnist Frantsii. Kn. 1: Prostir ta istoriia [The Identity of France. Book 1: Space and History]. (S. Hlukhova, Trans.). Kyiv: Vydavnytstvo Zhupanskoho [in Ukrainian].

12. Braudel, F. (1998). Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. [Civilization and Capitalism, 15th–18th Century]. Vol. 3. Chas svitu – The Perspective of the World. (H. Filipchuk, Trans.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

13. Zashkilniak, L. (1999). Metodolohiia istorii vid davnyny do suchasnosti [Methodology of History from Antiquity to Modernity]. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

14. Kalakura, Ya. (2020). Zmina pokolin istorykiv yak metodolohichnyi ta svitohliadnyi dialoh v ukrainskii istoriohrafii (kinets XIX – pershe dvadtsiatyrichchia XXI st.) [Change of generations of historians as a methodological and worldview dialogue in Ukrainian historiography (late 19th century – first twenty years of the 21st century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal, (4),* 137–157. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.137 [in Ukrainian].

15. Kalakura, Ya. (2025). Metodolohichni ta svitohliadni pidkhody do rozvinchuvannia novitnikh modelei kremlivskykh mifotvortsiv ukrainskoi istorii [Methodological and worldview approaches to debunking the newest models of Kremlin mythmakers of Ukrainian history]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian Studies, 4*(97), 8–29. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-7065.4(97).2025.342938 [in Ukrainian].

16. Kovalkov, O. (2024). Mikroistoriia v systemi "novoi istorychnoi nauky": istoriia, teoriia ta istoriohrafichna praktyka [Microhistory in the system of the "new historical science": History, theory and historiographical practice]. *Istoriia & Arkheolohiia – History & Archaeology, (1),* 41–48. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-5 [in Ukrainian].

17. Kovalchuk, V., & Sarai, M. (2008). Robert Fohel i Duhlas Nort yak fundatory novoi ekonomichnoi istorii [Robert Fogel and Douglass North as founders of the new economic history]. *Visnyk TNEU – Bulletin of TNEU, (4),* 157–164 [in Ukrainian].

18. Kutska, O. M., & Furman, I. I. (2023). Zastosuvannia matematychnykh metodiv v istorychnykh doslidzhenniakh [Application of mathematical methods in historical research]. *Storinky istorii – Pages of History, (57),* 383–407. DOI: https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294450 [in Ukrainian].

19. Liakh, S. R. (2021). Metodolohiia istorii: klasyka i praktyka [Methodology of History: Classics and Practice]. Zaporizhzhia: Vydavnychyi dim "Helvetyka" [in Ukrainian].

20. Reient, O. (1999). Suchasna istorychna nauka v Ukraini: shliakhy postupu [Modern historical science in Ukraine: Paths of progress]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal, (3),* 3–22 [in Ukrainian].

Шевцова Є. С. Інформаційна аналітика та трансформація методів історичного дослідження (середина XX – початок XXI ст.)

У статті здійснено комплексний аналіз трансформації методів історичного дослідження з середини XX – початку XXI ст. у контексті розвитку інформаційної аналітики, міждисциплінарних підходів і цифрових технологій. Простежено еволюцію історичної науки від традиційного описового історіописання до аналітичних моделей, орієнтованих на вивчення структур, тривалих процесів, масових соціальних явищ і великих масивів даних. Показано визначальний вплив методологічних новацій школи «Анналів», яка переорієнтувала історичне пізнання з політичної подієвості на комплексне дослідження суспільства, ментальностей, економічних і просторових чинників. Окрему увагу приділено концепції Ф. Броделя, зокрема його багаторівневому розумінню історичного часу та дослідженню довготривалих структур як чинників історичного розвитку. Проаналізовано специфіку української історіографії середини XX – початку XXI ст., яка тривалий час розвивалася в умовах радянської ідеологічної парадигми та методологічної ізоляції. Показано, що після здобуття незалежності України відкриття великих масивів джерел з архівів, розширення проблематики досліджень прискорили інтеграцію у світовий науковий простір та стали важливими чинниками модернізації методології вітчизняної історичної науки.

З'ясовано роль кліометрії як напряму, що інтегрував історичну науку з економічною теорією, статистикою та математичним моделюванням. Висвітлено значення кількісних методів для переосмислення економічної історії, демографічних процесів, транспортних систем, урбанізації та соціальної динаміки. Розкрито особливості становлення цифрової історії як нового етапу методологічної модернізації, пов'язаного з використанням електронних архівів, великих баз даних, візуалізації історичних процесів і комп'ютерного опрацювання джерел.

Окремо розглянуто впровадження технологій штучного інтелекту у сучасні гуманітарні студії. Визначено можливості алгоритмічного аналізу текстових даних, автоматизованого розпізнавання джерел, семантичного маркування та виявлення прихованих зв'язків у великих масивах історичної інформації. Водночас наголошено на ризиках використання ШІ, зокрема проблемах достовірності, академічної доброчесності та необхідності критичної перевірки результатів машинного аналізу.

Зроблено висновок, що трансформація методів історичного дослідження упродовж означеного періоду відображає перехід історичної науки до нової парадигми, у якій поєднуються класичні принципи джерелознавчої критики з сучасними інформаційно-аналітичними інструментами. Це відкриває нові перспективи для поглибленого осмислення минулого та підвищує потенціал історичної науки.

Ключові слова: історична методологія, історичне дослідження, інформаційна аналітика, метод, школа «Анналів», Ф. Бродель, кліометрія, цифрова історія, штучний інтелект, українська історіографія, історичне пізнання, цифрові гуманітарні студії.

Shevtsova Ye. S. Information analytics and the transformation of methods of historical research (mid-twentieth – early twenty-first century)

The article provides a comprehensive analysis of the transformation of methods of historical research from the mid-twentieth to the early twenty-first century in the context of the development of information analytics, interdisciplinary approaches, and digital technologies. It traces the evolution of historical scholarship from traditional descriptive historiography to analytical models focused on the study of structures, long-term processes, mass social phenomena, and large-scale data sets. The decisive influence of the methodological innovations of the Annales School is demonstrated, as it reoriented historical knowledge from political event-centered narratives toward the comprehensive study of society, mentalities, and economic and spatial factors. Particular attention is devoted to

the concept of Fernand Braudel, especially his multi-layered understanding of historical time and his study of long-duration structures as factors of historical development. The specific features of Ukrainian historiography from the mid-twentieth to the early twenty-first century are also examined, as it long developed under the conditions of the Soviet ideological paradigm and methodological isolation. It is shown that after Ukraine gained independence, the opening of vast archival source collections and the expansion of research agendas accelerated integration into the global scholarly space and became important factors in the modernization of the methodology of national historical scholarship.

The role of cliometrics as a field that integrated historical science with economic theory, statistics, and mathematical modeling is clarified. The significance of quantitative methods for reinterpreting economic history, demographic processes, transport systems, urbanization, and social dynamics is highlighted. The article also reveals the features of the emergence of digital history as a new stage of methodological modernization associated with the use of electronic archives, large databases, visualization of historical processes, and computer-based processing of sources.

Special attention is given to the implementation of artificial intelligence technologies in contemporary humanities studies. The possibilities of algorithmic analysis of textual data, automated recognition of sources, semantic tagging, and the detection of hidden connections within large bodies of historical information are identified. At the same time, emphasis is placed on the risks of using AI, particularly issues of reliability, academic integrity, and the necessity of critically verifying the results of machine analysis.

It is concluded that the transformation of methods of historical research during the specified period reflects the transition of historical scholarship to a new paradigm in which classical principles of source criticism are combined with modern information-analytical tools. This opens new prospects for a deeper understanding of the past and enhances the potential of historical science.

Key words: historical methodology, historical research, information analytics, method, Annales School, F. Braudel, cliometrics, digital history, artificial intelligence, Ukrainian historiography, historical knowledge, digital humanities.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 09.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 20.05.2026

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 37(477.84)"1921/1924":94(477.8)
DOI: https://doi.org/10.12958/3083-7030-2026-1-33-42

Василишин Степан Юрійович,
кандидат історичних наук,
начальник Гуманітарного відділу Копичинецької міської ради,
с. Копичинці, Тернопільська область, Україна.
stopiks@ukr.net
https://orcid.org/0009-0002-9926-6871

УЧИТЕЛЬСЬКІ СЕМІНАРІЇ В ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ ЧАСОПИСУ «DZIENNIK URZĘDOWY DLA KURATORIUM OKRĘGU SZKOLNEGO LWOWSKIEGO»)

Повоєнна відбудова освітньої системи на теренах Східної Галичини, зокрема в межах Тернопільського воєводства, відбувалася в умовах глибоких соціально-економічних трансформацій та політичної інтеграції регіону до складу Другої Речі Посполитої. Руйнування матеріальної бази шкільництва, кадровий дефіцит та необхідність уніфікації освітнього простору актуалізували потребу в ефективній підготовці педагогічних кадрів. У цьому контексті особливого значення набули учительські семінарії як базові інституції формування корпусу вчителів початкових шкіл, що мали стати провідниками державної освітньої політики на місцях.

Створення у 1921 р. Кураторії Львівського шкільного округу стало важливим етапом централізації управління освітою, запровадження єдиних стандартів навчання та контролю за діяльністю освітніх закладів. Саме в межах цієї адміністративної структури відбувалася організація та модернізація мережі учительських семінарій у Тернопільському воєводстві. Вони функціонували не лише як освітні установи, але й як інструмент державної політики, спрямованої на формування лояльного та професійно підготовленого педагогічного середовища.

Джерельною основою дослідження виступають матеріали офіційного періодичного видання «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego», яке відображає нормативно-правові засади функціонування освітньої системи, кадрову політику, організацію навчального процесу та повсякденні аспекти діяльності навчальних закладів. Використання цього джерела дозволяє реконструювати механізми управління учительськими семінаріями, простежити динаміку їх розвитку та виявити ключові проблеми, з якими вони стикалися у перші повоєнні роки.

Досліджувана проблема належним чином ще не відображена в історіографії. Певною мірою дотичними до її аналізу є праці М. Галая (Галай, 2011) та Й. Дзеняковської (Dzieniakowska, 2015).

Метою статті є комплексний аналіз функціонування учительських семінарій Тернопільського воєводства у 1921–1924 рр. крізь призму державної освітньої політики, організаційних змін, кадрового забезпечення та матеріально-технічного стану. Особлива увага приділяється трансформації навчальних програм, соціальним аспектам доступу до освіти, а також ролі семінарій у формуванні педагогічного корпусу регіону.

Кураторія Львівського шкільного округу, утворена у 1921 р., виступала одним із ключових органів державного управління освітою на теренах Східної Галичини з адміністративним центром у Львові. Її інституційна структура поєднувала адміністративно-управлінські та науково-методичні функції, охоплюючи, зокрема, діяльність педагогічної бібліотеки, редакції офіцій-

ного друкованого органу – «Dziennik Urzędowy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego», а також Державного видавництва шкільних підручників. Така багатокомпонентна організація забезпечувала не лише ефективне управління освітньою системою, але й формування єдиного методичного та інформаційного простору.

Періодичне видання Кураторії було складовою ширшої системи офіційної освітньої преси Другої Речі Посполитої, у якій провідну роль відігравав «Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego» (1918–1939). У межах цієї ієрархізованої комунікаційної мережі забезпечувалося нормативно-правове регулювання освітньої сфери, циркуляція управлінських розпоряджень та уніфікація освітньої політики. Водночас регіональні органи друку, зокрема львівський «Dziennik…», виконували функцію адаптації та імплементації центральних директив на локальному рівні.

Часопис був орієнтований на широкий спектр адресатів – від педагогічного корпусу до представників органів місцевого самоврядування – і виконував роль основного каналу інституційної комунікації між державною адміністрацією та освітнім середовищем. Упродовж 1921–1924 рр. він виходив під назвою «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego», зберігаючи тяглість із попередніми публікаціями Крайової шкільної ради (1897–1921). Адміністративна реформа 1920 р., що передбачала ліквідацію цієї інституції та створення кураторій, зумовила відповідну трансформацію видання, яке з 1925 р. функціонувало під усталеною назвою «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego» і видавалося до 1939 р. Безперервність його виходу та репрезентативність змісту визначають високу джерельну цінність часопису для дослідження державної освітньої політики, адміністративних практик і розвитку шкільництва, зокрема в межах Тернопільського воєводства (Dzieniakowska, 2015).

Процес відбудови освітньої мережі на землях Галичини після завершення Першої світової війни та польсько-українського протистояння супроводжувався радикальною адміністративною реформою. Створення Кураторії Львівського шкільного округу у 1921 році дозволило уніфікувати управління навчальними закладами на території новоствореного Тернопільського воєводства (U progu nowej ery, 1921; Rozporządzenie Kuratorjum…, 1921). Особливе місце в цій системі посідали учительські семінарії, які мали вирішити проблему гострого дефіциту кваліфікованих кадрів для початкових шкіл (Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Rad szkolnych powiatowych w sprawie nadawania posad nauczycielskich, 1921; Rozporządzenie Ministerstwa Wyznań…, 1921).

Згідно з офіційним поділом на візитаційні райони, більшість учительських семінарій Тернопільщини – у Тернополі, Бродах, Чорткові та Бережанах – перебували під наглядом візитатора Мечислава Пйонтковського. Окремо виділялася приватна жіноча семінарія в Бучачі, яка також підпорядковувалася окружній адміністрації (Okólnik Kuratora Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich szkól średnich, seminarjów nauczycielskich i Rad szkolnych powiatowych w sprawie podziału rejonów wizytatorskich, 1921). Держава здійснювала суворий контроль за кадровим складом цих установ, оголошуючи відкриті конкурси на посади директорів та вчителів (Konkursa, 1921).

Державна чоловіча семінарія в Тернополі була одним із провідних центрів підготовки педагогів у регіоні. У 1921 році Кураторія оголосила конкурс на посаду її директора, вимагаючи від кандидатів наявності кваліфікації для викладання в середніх школах (Konkursa, 1921). Семінарія відігравала активну роль у державотворчих процесах: її педагогічний колектив та учні підписувалися на державні позики та збирали кошти на потреби польської армії (Ogłoszenia, 1921, № 3; 5). У цей же період катехитом закладу було призначено о. Олександра Коренца (Wiadomosci osobiste, 1921, № 7).

Жіноча освіта в регіоні була представлена Державною жіночою семінарією в Бережанах, директором якої у 1921 році став Едвард Ольшевський (Wiadomosci osobiste, 1921, № 6). Також

важливе значення мала семінарія в Бродах, де навчальний процес та іспити перебували під постійним наглядом окружних візитаторів. Окрім державних закладів, у Тернополі діяла приватна жіноча семінарія професора Анджея Клімка, яка у 1921 році отримала право публічності та проведення іспитів зрілості (Organizacja szkol, 1921).

Навчальний процес у семінаріях у 1921/22 навчальному році базувався на впровадженні нових планів занять, затверджених Міністерством віросповідань та народної освіти. Новації першочергово стосувалися нижчих курсів: першого, другого та третього у чоловічих семінаріях, і перших двох – у жіночих. У старших класах продовжували діяти старі плани, проте з обов'язковим дотриманням нових годинних нормативів для окремих дисциплін (Okólnik Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich państwowych i prywatnych seminarjów nauczycielskich w Małopolsce, w sprawie planu zajęć szkolnych, 1921).

У досліджуваний період відбувався перехід від чотирирічного до п'ятирічного терміну навчання. Згідно з графіком, чоловічі семінарії (зокрема в Тернополі та Чорткові) мали завершити цей процес у 1923/24 навчальному році, а жіночі – роком пізніше (Seminarja nauczycielskie, 1923, № 2; Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj państwowych seminarjów nauczycielskich, państw. Kursów nauczycielskich i państwowych seminarjów ochroniarskich (kursów) oraz prywatnych seminarjów nauczycielskich w sprawach administracyjnych i przygotowań na rok szkolny 1923/24, 1923). Важливою соціальною ініціативою стало скасування з 1 вересня 1923 р. вступних внесків та плати за навчання у державних семінаріях та школах вправ при них, що мало полегшити доступ до освіти незаможній сільській молоді (Okólnik Do Dyrekcyj państwowych seminarjów nauczycielskich, państwowych Kursów seminarjąinych i państwowych Kursów nauczycielskich, 1922; Okólnik Do Dyrekcyj seminarjów nauczycielskich, państwowych Kursów nauczycielskich, seminarjum ochroniarskiego Okręgu Szkolnego Lwowskiego w sprawie opłat szkolnych, 1923).

До семінарій приймали молодь віком від 14 до 20 років (Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj seminarjów nauczycielskich państwowych i prywatnych oraz państwowych Kursów nauczycielskich i do Rad szkolnych powiatowych w sprawie przyjmowania uczniów (uczenie) do seminarjów nauczycielskich, 1922; Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj państwowych seminarjów nauczycielskich, państw. Kursów nauczycielskich i państwowych seminarjów ochroniarskich (kursów) oraz prywatnych seminarjów nauczycielskich w sprawach administracyjnych i przygotowań na rok szkolny 1923/24, 1923). Вступні іспити включали перевірку знань з релігії, польської та української мов, історії, географії, арифметики та природознавства. Обов'язковою умовою був музичний слух та свідоцтво про стан здоров'я від офіційного повітового лікаря (Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj seminarjów nauczycielskich państwowych i prywatnych oraz państwowych Kursów nauczycielskich i do Rad szkolnych powiatowych w sprawie przyjmowania uczniów (uczenie) do seminarjów nauczycielskich, 1922). При державних чоловічих закладах, як-от у Тернополі, функціонували підготовчі класи, де навчалися підлітки з 13 років, які потребували додаткової бази перед вступом на перший курс (Uczniowie i uczenice, 1923).

Важливим інструментом залучення молоді до вчительської професії була система педагогічних стипендій. Учні, які отримували таку допомогу від держави, були зобов'язані відпрацювати у публічних школах по два роки за кожен рік отримання стипендії. Відомості про ці зобов'язання обов'язково вносилися до атестатів зрілості випускників (Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj seminarjów nauczycielskich w sprawie rozdawnictwa i wypłaty stypendjów pedagogicznych, przeznaczonych dia uczniów (uczenie) seminarjów i państwowych Kursów nauczycielskich, 1921). При призначенні на посади вчителів початкових шкіл випускники державних семінарій мали безумовне пріоритетне право порівняно з іншими кандидатами (Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Rad szkolnych powiatowych w sprawie nadawania posad nauczycielskich, 1921).

Графік проведення іспитів зрілості (матури) чітко регламентувався Кураторією. У 1921 році літня сесія в Тернопільській чоловічій семінарії та Бродівській жіночій розпочалася 13 червня (Ogłoszenia, 1921, № 6). Для тих, хто не зміг скласти іспити влітку, були призначені осінні терміни: наприклад, у Тернополі та Бродах перескладання відбулося наприкінці вересня (Ogłoszenia, 1921, № 14). Екстерністи, які бажали отримати диплом вчителя, мали подавати заяви до кінця лютого кожного року (Okólnik kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich państwowych seminarjów nauczycielskich męskich i żeńskich w Małopolsce w sprawie wnoszenia podań przez eksternistów o przypuszczenie do egza minu dojrzałości, 1921, № 15).

Держава також дбала про соціальний захист та військові привілеї семінаристів. Випускники семінарій мали ті ж самі військові права, що й випускники восьмикласних гімназій. Навіть закінчення лише двох курсів семінарії давало право на пільги, передбачені для осіб з освітою за шість класів середньої школи (Uprawnienia wojskowe absolwentów semiuarjów nauczycielskich, 1921). Семінаристи також залучалися до діяльності гуманітарних організацій, зокрема Червоного Хреста (Okólnik kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich szkol średnich, seminarjów nauczycielskich i szkół zawodowych oraz do Inspektorów szkolnych w sprawie udziału młodzieży w akcji Czerwonego Krzyż, 1921, № 5).

Для іногородньої молоді при семінаріях функціонували інтернати (бурси), що утримувалися спеціальними товариствами. У Тернополі та Заліщиках суттєву допомогу цим закладам надавало міжнародне товариство «Society of Friends» (Квакери), забезпечуючи їх меблями та постіллю (Seminarja nauczycielskie, 1923, № 4). Держава також виділяла стипендії для здібних учнів: у 1923 році допомогу отримували студенти української та польської семінарій у Тернополі (Ogłoszenia, 1922, № 12).

Учительський корпус семінарій Тернопілля формувався через систему відкритих конкурсів, оголошення про які регулярно публікувалися в «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego». На посади викладачів та директорів вимагалася кваліфікація вчителів середніх шкіл. Попри суворий відбір, у 1922 році близько 38% персоналу працювали на тимчасових засадах через брак достатньої кількості кваліфікованих кадрів у повоєнний час (Seminarja nauczycielskie, 1923, № 5).

Для діючих вчителів Тернопільщини, які прагнули підвищити свій фаховий рівень, Кураторія відкрила Вищі наукові курси у Львові та Кракові (Ogłoszenia, 1921, № 14). На ці курси приймали педагогів з відмінною атестацією, надаючи їм платні відпустки на час навчання. Окрему увагу приділяли підготовці викладачів спеціальних дисциплін, наприклад, через річні курси ручної праці в Кракові (Okólnik kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich państwowych szkół średnich, seminarjów nauczycielskich i inspektorów szkolnych powiatowych w sprawie kursów robót ręcznych, 1921, № 13).

Більшість семінарій регіону після війни перебували у складному матеріальному стані. Наприклад, семінарія в Чорткові була змушена орендувати приміщення, а заклад у Бережанах займав кімнати, найняті у гміни. Лише п'ять семінарій у всьому шкільному окрузі мали власні скарбові будівлі. При закладах обов'язково діяли школи вправ – зразкові початкові школи для педагогічної практики семінаристів, які часто розміщувалися у пристосованих або найнятих приміщеннях (Seminarja nauczycielskie, 1923, № 3).

Проведений аналіз матеріалів «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego» дозволяє стверджувати, що учительські семінарії Тернопільського воєводства у перші повоєнні роки стали ключовим елементом відбудови та стабілізації освітньої системи регіону. В умовах гострого дефіциту педагогічних кадрів вони виконували не лише освітню, але й соціально-державницьку функцію, забезпечуючи підготовку вчителів для розбудови мережі початкових шкіл.

Функціонування семінарій відбувалося під жорстким адміністративним контролем Куратторії Львівського шкільного округу, що проявлялося у централізованому призначенні кадрів, регламентації навчальних програм, організації іспитів та впровадженні єдиних освітніх стандартів. Запровадження нових навчальних планів і перехід до п'ятирічного терміну навчання свідчать про прагнення модернізувати систему педагогічної освіти та підвищити її якість відповідно до загальнодержавних вимог.

Водночас дослідження виявило низку суттєвих проблем, зокрема недостатню забезпеченість кваліфікованими викладацькими кадрами, що зумовлювало значну частку тимчасових працівників, а також складний матеріальний стан більшості семінарій. Відсутність власних приміщень, необхідність оренди будівель та обмежене фінансування ускладнювали організацію навчального процесу. Попри це, держава намагалася компенсувати ці труднощі через систему стипендій, соціальних пільг та розвиток інфраструктури інтернатів.

Важливим досягненням стало розширення доступу до педагогічної освіти, зокрема через скасування плати за навчання у державних семінаріях та підтримку соціально незахищених верств населення. Запровадження системи обов'язкового відпрацювання для стипендіатів сприяло забезпеченню шкіл кадрами та водночас виконувало функцію регулювання ринку праці в освітній сфері.

Значну роль у функціонуванні семінарій відігравали також школи вправ, які забезпечували практичну підготовку майбутніх учителів, а також різноманітні курси підвищення кваліфікації для вже працюючих педагогів. Це свідчить про формування багаторівневої системи педагогічної освіти, що поєднувала базову підготовку з елементами безперервного професійного розвитку.

Отже, учительські семінарії Тернопільського воєводства у 1921–1924 рр. постають як важливий інструмент державної освітньої політики, спрямованої на інституціоналізацію та уніфікацію шкільництва в регіоні. Попри численні труднощі перехідного періоду, вони заклали підвалини для формування стабільного педагогічного корпусу та сприяли інтеграції освітнього простору Західної України до загальнодержавної системи міжвоєнної Польщі.

Список використаної літератури

1. Галай М. Польська система підготовки вчителів у1918–1932 роках. *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 281–286.

2. Dzieniakowska J. «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego» (1921–1939) jako źródło do dziejów szkolnictwa międzywojennego Lwowa. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2015. Вип. 20. С. 308–324.

3. Konkursa. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 3. S. 119–122.

4. Ogłoszenia. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 3. S. 122–125.

5. Ogłoszenia. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 5. S. 173–177.

6. Ogłoszenia. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 6. S. 203–205.

7. Ogłoszenia. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 14. S. 377–379.

8. Ogłoszenia. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1922. № 12. S. 405.

9. Okólnik Do Dyrekcyj państwowych seminarjów nauczycielskich, państwowych Kursów seminarjąinych i państwowych Kursów nauczycielskich. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1922. № 14. S. 466.

10. Okólnik Do Dyrekcyj seminarjów nauczycielskich, państwowych Kursów nauczycielskich, seminarjum ochroniarskiego Okręgu Szkolnego Lwowskiego w sprawie opłat szkolnych. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1923. № 2. S. 61–62.

11. Okólnik Kuratora Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich szkól średnich, seminarjów nauczycielskich i Rad szkolnych powiatowych w sprawie podziału rejonów wizytatorskich. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 13. S. 347–350.

12. Okólnik kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich szkol średnich, seminarjów nauczycielskich i szkół zawodowych oraz do Inspektorów szkolnych w sprawie udziału młodzieży w akcji Czerwonego Krzyża. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 5. S. 166–167.

13. Okólnik kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich państwowych szkół średnich, seminarjów nauczycielskich i inspektorów szkolnych powiatowych w sprawie kursów robót ręcznych. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 13. S. 345–346.

14. Okólnik kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich państwowych seminarjów nauczycielskich męskich i żeńskich w Małopolsce w sprawie wnoszenia podań przez eksternistów o przypuszczenie do egza minu dojrzałości. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 15. S. 389.

15. Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Rad szkolnych powiatowych w sprawie nadawania posad nauczycielskich. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 12. S. 322.

16. Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj państwowych seminarjów nauczycielskich, państw. Kursów nauczycielskich i państwowych seminarjów ochroniarskich (kursów) oraz prywatnych seminarjów nauczycielskich w sprawach administracyjnych i przygotowań na rok szkolny 1923/24). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1923. № 4. S. 164–168.

17. Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj seminarjów nauczycielskich państwowych i prywatnych oraz państwowych Kursów nauczycielskich i do Rad szkolnych powiatowych w sprawie przyjmowania uczniów (uczenie) do seminarjów nauczycielskich. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1922. № 10. S. 312–318.

18. Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj seminarjów nauczycielskich w sprawie rozdawnictwa i wypłaty stypendjów pedagogicznych, przeznaczonych dia uczniów (uczenie) seminarjów i państwowych Kursów nauczycielskich. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 19. S. 383–385.

19. Okólnik Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich państwowych i prywatnych seminarjów nauczycielskich w Małopolsce, w sprawie planu zajęć szkolnych. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 11. S. 301–303.

20. Organizacja szkol. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 9. S. 275–277.

21. Rozporządzenie Kuratorjum Okręgu szkolnego Lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych Powiatowych na terenie Małopolski oraz Rad szkolnych miejskich wo Lwowie i w Krakowie w sprawie nowego tymczasowego ustroju podwładnych władz szkolnych. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 3. S. 99–112.

22. Rozporządzenie Ministerstwa Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego z dnia 28 paździer nika 1921 I. 26918/1 w sprawie reklamowania nauczycieli z wojska. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 18. S. 445–446.

23. Seminarja nauczycielskie. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1923. № 2. S. 99–104.

24. Seminarja nauczycielskie. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1923. № 3. S. 131–155.

25. Seminarja nauczycielskie. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1923. № 4. S. 203–223.

26. Seminarja nauczycielskie. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1923. № 5. S. 250–256.

27. U progu nowej ery. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 3. S. 87–91.

28. Uczniowie i uczenice. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1923. № 3. S. 152–155.

29. Uprawnienia wojskowe absolwentów semiuarjów nauczycielskich. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 7. S. 234–235.

30. Wiadomosci osobiste. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 6. S. 194–197.

31. Wiadomosci osobiste. *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*. 1921. № 7. S. 225–227.

References

1. Halai, M. (2011). Polska systema pidhotovky vchyteliv u 1918–1932 rokakh [Polish System of Teacher Training in 1918–1932]. *Naukovi zapysky istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University, (31),* 281–286 [in Ukrainian].

2. Dzieniakowska, J. (2015). «Dziennik Urzedowy Kuratorium Okregu Szkolnego Lwowskiego» (1921–1939) jako zrodlo do dziejow szkolnictwa miedzywojennego Lwowa [«Official Journal of the Lviv School District Board» (1921–1939) as a Source for the History of Education in Interwar Lviv]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics, (20),* 308–324 [in Polish].

3. Konkursa [Competition]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (3),* 119–122 [in Polish].

4. Ogloszenia [Advertisements]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (3),* 122–125 [in Polish].

5. Ogloszenia [Advertisements]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (5),* 173–177 [in Polish].

6. Ogloszenia [Advertisements]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (6),* 203–205 [in Polish].

7. Ogloszenia [Advertisements]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (14),* 377–379 [in Polish].

8. Ogloszenia [Advertisements]. (1922). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (12),* 405 [in Polish].

9. Okolnik Do Dyrekcyj panstwowych seminarjow nauczycielskich, panstwowych Kursow seminarjainych i panstwowych Kursow nauczycielskich [Circular to the Directorates of State Teacher Seminaries, State Seminary Courses and State Teacher Courses]. (1922). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (14),* 466 [in Polish].

10. Okolnik Do Dyrekcyj seminarjow nauczycielskich, panstwowych Kursow nauczycielskich, seminarjum ochroniarskiego Okregu Szkolnego Lwowskiego w sprawie oplat szkolnych [Circular to the Directorates of Teacher Seminaries, State Teacher Courses, and the Nursery School Seminary of the Lviv School District Regarding School Fees]. (1923). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (2),* 61–62 [in Polish].

11. Okolnik Kuratora Okregu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich szkol srednich, seminarjow nauczycielskich i Rad szkolnych powiatowych w sprawie podzialu rejonow wizytatorskich [Circular of the Curator of the Lviv School District to the Directorates of all Secondary Schools, Teacher Seminaries and District School Boards Regarding the Division of Visitation Districts]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (13),* 347–350 [in Polish].

12. Okolnik kuratorium Okregu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich szkol srednich, seminarjow nauczycielskich i szkol zawodowych oraz do Inspektorow szkolnych w sprawie udzialu mlodziezy w akcji Czerwonego Krzyza [Circular of the Lviv School District Board to the Directorates

of all Secondary Schools, Teacher Seminaries, Vocational Schools and School Inspectors Regarding the Participation of Youth in the Red Cross Action]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (5),* 166–167 [in Polish].

13. Okolnik kuratorium Okregu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich panstwowych szkol srednich, seminarjow nauczycielskich i inspektorow szkolnych powiatowych w sprawie kursow robot recznych [Circular of the Lviv School District Board to the Directorates of all State Secondary Schools, Teacher Seminaries and District School Inspectors Regarding Handicraft Courses]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (13),* 345–346 [in Polish].

14. Okolnik kuratorium Okregu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich panstwowych seminarjow nauczycielskich meskich i zenskich w Malopolsce w sprawie wnoszenia podan przez eksternistow o przypuszczenie do egzaminu dojrzalosci [Circular of the Lviv School District Board to the Directorates of all State Male and Female Teacher Seminaries in Lesser Poland Regarding the Submission of Applications by External Students for Admission to the Maturity Exam]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (15),* 389 [in Polish].

15. Okolnik Kuratorjum Okregu Szkolnego Lwowskiego do Rad szkolnych powiatowych w sprawie nadawania posad nauczycielskich [Circular of the Lviv School District Board to District School Boards Regarding the Appointment of Teaching Positions]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (12),* 322 [in Polish].

16. Okolnik Kuratorjum Okregu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj panstwowych seminarjow nauczycielskich, panstw. Kursow nauczycielskich i panstwowych seminarjow ochroniarskich (kursow) oraz prywatnych seminarjow nauczycielskich w sprawach administracyjnych i przygotowan na rok szkolny 1923/24 [Circular of the Lviv School District Board to the Directorates of State Teacher Seminaries, State Teacher Courses, State Nursery Seminaries (courses) and Private Teacher Seminaries Regarding Administrative Matters and Preparations for the 1923/24 School Year]. (1923). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (4),* 164–168 [in Polish].

17. Okolnik Kuratorjum Okregu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj seminarjow nauczycielskich panstwowych i prywatnych oraz panstwowych Kursow nauczycielskich i do Rad szkolnych powiatowych w sprawie przyjmowania uczniow (uczenie) do seminarjow nauczycielskich [Circular of the Lviv School District Board to the Directorates of State and Private Teacher Seminaries, State Teacher Courses and District School Boards Regarding the Admission of Students to Teacher Seminaries]. (1922). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (10),* 312–318 [in Polish].

18. Okolnik Kuratorjum Okregu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj seminarjow nauczycielskich w sprawie rozdawnictwa i wyplaty stypendjow pedagogicznych, przeznaczonych dia uczniow (uczenie) seminarjow i panstwowych Kursow nauczycielskich [Circular of the Lviv School District Board to the Directorates of Teacher Seminaries Regarding the Distribution and Payment of Pedagogical Scholarships for Students of Seminaries and State Teacher Courses]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (19),* 383–385 [in Polish].

19. Okolnik Okregu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich panstwowych i prywatnych seminarjow nauczycielskich w Malopolsce, w sprawie planu zajec szkolnych [Circular of the Lviv School District to the Directorates of all State and Private Teacher Seminaries in Lesser Poland Regarding the School Activity Plan]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (11),* 301–303 [in Polish].

20. Organizacja szkol [School Organization]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (9),* 275–277 [in Polish].

21. Rozporzadzenie Kuratorjum Okregu szkolnego Lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych Powiatowych na terenie Malopolski oraz Rad szkolnych miejskich wo Lwowie i w Krakowie w sprawie nowego tymczasowego ustroju podwladnych wladz szkolnych [Regulation of the Lviv School District Board to all District School Boards in Lesser Poland and Municipal School Boards

in Lviv and Krakow Regarding the New Temporary Structure of Subordinate School Authorities]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (3),* 99–112 [in Polish].

22. Rozporzadzenie Ministerstwa Wyznan religijnych i Oswiecenia publicznego z dnia 28 pazdziernika 1921 I. 26918/1 w sprawie reklamowania nauczycieli z wojska [Regulation of the Ministry of Religious Affairs and Public Enlightenment of October 28, 1921, Ref. 26918/1, Regarding the Deferment of Teachers from Military Service]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (18),* 445–446 [in Polish].

23. Seminarja nauczycielskie [Teacher Seminaries]. (1923). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (2),* 99–104 [in Polish].

24. Seminarja nauczycielskie [Teacher Seminaries]. (1923). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (3),* 131–155 [in Polish].

25. Seminarja nauczycielskie [Teacher Seminaries]. (1923). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (4),* 203–223 [in Polish].

26. Seminarja nauczycielskie [Teacher Seminaries]. (1923). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (5),* 250–256 [in Polish].

27. U progu nowej ery [On the Threshold of a New Era]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (3),* 87–91 [in Polish].

28. Uczniowie i uczenice [Students (Male and Female)]. (1923). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (3),* 152–155 [in Polish].

29. Uprawnienia wojskowe absolwentow semiuarjow nauczycielskich [Military Entitlements of Teacher Seminary Graduates]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (7),* 234–235 [in Polish].

30. Wiadomosci osobiste [Personal News]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (6),* 194–197 [in Polish].

31. Wiadomosci osobiste [Personal News]. (1921). *Dziennik Urzedowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego, (7),* 225–227 [in Polish].

Василишин С. Ю. Учительські семінарії в Тернопільському воєводстві у перші повоєнні роки (на основі матеріалів часопису «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium okręgu szkolnego Lwowskiego»)

У статті досліджено функціонування учительських семінарій Тернопільського воєводства у перші повоєнні роки (1921–1924) на основі матеріалів офіційного видання «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego». Проаналізовано особливості відбудови системи педагогічної освіти в умовах соціально-економічної кризи та адміністративної реорганізації освітнього простору Східної Галичини після Першої світової війни та польсько-українського конфлікту. Встановлено, що учительські семінарії стали ключовими інституціями підготовки педагогічних кадрів для початкових шкіл, виконуючи водночас освітню, соціальну та державотворчу функції.

Розкрито роль Кураторії Львівського шкільного округу в централізації управління навчальними закладами, регламентації кадрової політики, впровадженні нових навчальних планів та організації навчального процесу. Охарактеризовано мережу державних і приватних учительських семінарій регіону, зокрема в Тернополі, Бродах, Чорткові, Бережанах і Бучачі, а також визначено їх місце у структурі освітньої системи воєводства.

Особливу увагу приділено аналізу умов вступу до семінарій, змісту навчальних програм, переходу до п’ятирічного терміну навчання, організації іспитів зрілості та функціонуванню шкіл вправ як баз практичної підготовки майбутніх учителів. Висвітлено механізми державної підтримки студентів, зокрема систему стипендій і соціальних пільг, а також практику обов’язкового відпрацювання випускників у публічних школах.

З’ясовано, що попри значні матеріальні труднощі, нестачу кваліфікованих кадрів і тимчасовий характер частини педагогічного персоналу, учительські семінарії забезпечували стабільне функціонування системи підготовки вчителів. Доведено, що їх діяльність сприяла поступовій нормалізації освітнього процесу та інтеграції регіону до загальнодержавної освітньої моделі міжвоєнної Польщі.

Ключові слова: учительські семінарії, Тернопільське воєводство, Східна Галичина, педагогічна освіта, освітня політика, Кураторія Львівського шкільного округу, міжвоєнний період, підготовка вчителів, «Dziennik Urzędowy dla kuratorium okręgu szkolnego Lwowskiego», шкільництво.

Vasylyshyn S. Yu. Teacher training seminaries in the Ternopil Voivodeship in the first postwar years (based on the materials of the journal “Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego”)

The article examines the functioning of teacher training seminaries in the Ternopil Voivodeship during the first postwar years (1921–1924) based on materials from the official publication *“Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego”.* It analyzes the specific features of the reconstruction of the system of pedagogical education under conditions of socio-economic crisis and administrative reorganization of the educational space of Eastern Galicia following the First World War and the Polish–Ukrainian conflict. It has been established that teacher training seminaries became key institutions for the preparation of teaching staff for primary schools, simultaneously performing educational, social, and state-building functions.

The role of the Lviv School District Curatorship in centralizing the management of educational institutions, regulating personnel policy, introducing new curricula, and organizing the educational process is elucidated. The network of state and private teacher training seminaries in the region-particularly in Ternopil, Brody, Chortkiv, Berezhany, and Buchach-is characterized, and their place within the structure of the voivodeship’s educational system is defined.

Special attention is paid to the analysis of admission requirements, the content of curricula, the transition to a five-year term of study, the organization of final examinations (matura), and the functioning of practice schools as bases for the practical training of future teachers. The mechanisms of state support for students are highlighted, including the system of scholarships and social benefits, as well as the practice of compulsory service of graduates in public schools.

It is demonstrated that despite significant material difficulties, a shortage of qualified personnel, and the temporary status of part of the teaching staff, teacher training seminaries ensured the stable functioning of the teacher training system. It is proven that their activities contributed to the gradual normalization of the educational process and the integration of the region into the nationwide educational model of interwar Poland.

Key words: teacher training seminaries, Ternopil Voivodeship, Eastern Galicia, pedagogical education, educational policy, Lviv School District Curatorship, interwar period, teacher training, «Dziennik urzędowy dla Kuratorium okręgu szkolnego Lwowskiego», schooling.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 15.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 20.05.2026

УДК 94(47)«18/19»:339.13.012.42
DOI: https://doi.org/10.12958/3083-7030-2026-1-43-55

Дробишева Ольга Андріївна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та археології
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Лубни, Україна.
olga3405@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-0289-5317

ПІДПРИЄМСТВА ПОЛЬСЬКИХ, БАЛТІЙСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СИНДИКАТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. промисловість Російської імперії зазнала суттєвих змін, пов'язаних із посиленням концентрації виробництва і капіталу та поширенням монополістичних об'єднань у вигляді синдикатів. Участь у цих процесах брали не лише підприємства центральних і південних промислових районів, а й заводи та фабрики польських, балтійських і білоруських земель, включені до загальноімперських господарських зв'язків. Їх поєднувало спільне прикордонне положення та належність до західного вектора господарських зв'язків Російської імперії, тісно пов'язаного з економічними процесами Центрально-Східної Європи. Вивчення проблеми їх місця у структурі імперських монополій того часу дозволяє краще зрозуміти витоки нерівномірного економічного розвитку цієї частини Європи, формування міжрегіональних господарських зв'язків і тривалу залежність окремих частин регіону від наднаціональних економічних центрів. Крім того, в умовах методологічного перегляду пострадянських історіографічних традицій відбувається деконструкція імперських наративів, що протягом тривалого часу приписували західним губерніям Російської імперії статус периферії. Висвітлення активної ролі підприємств цих земель у формуванні синдикатів сприятиме відновленню їх суб'єктності в економічній історії пізньоімперської доби.

Процеси монополізації промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. неодноразово ставали предметом історичного аналізу. Більшість робіт присвячено загальним процесам монополізації промисловості, історії окремих синдикатів, економічній політиці уряду та розвитку окремих галузей, тоді як регіональний аспект висвітлено фрагментарно. Дослідження імперського періоду (Янжул, 1895; Кафенгауз, 1910) мали переважно практичний характер, оскільки їхні автори прагнули осмислити нові явища монополізації одночасно з їх розвитком. У цих працях регіональний аспект участі підприємств західних земель імперії переважно спеціально не виділявся. У радянській історіографії (Бовыкин, 1967; Наумова, 1984; Китанина, 1987; Шепелев, 1987) вивчення синдикатів підпорядковувалося марксистсько-ленінській парадигмі, у межах якої монополістичні об'єднання розглядалися насамперед як прояв кризи капіталізму. Попри значний фактичний матеріал, уведений у науковий обіг радянськими дослідниками, їхні висновки часто були позначені ідеологічною заданістю. Разом з тим саме в цей період було започатковано систематичне вивчення архівних матеріалів, окремих галузей промисловості, регіональних особливостей монополізації та взаємин монополістичних об'єднань із владою. Підприємства Царства Польського, Прибалтійських і білоруських губерній розглядалися здебільшого як учасники загальноімперських угод, без уваги до специфіки відповідних промислових районів.

У сучасній українській історіографії найповніше проблема висвітлена у дисертації автора (Забудкова, 2018), де систематизовано матеріал про створення та розвиток синдикатів у про-

мисловості Російської імперії. Сучасні іноземні праці про польські, білоруські та балтійські землі у складі Російської імперії зосереджені переважно на загальних процесах економічного й промислового розвитку відповідних регіонів у її складі (Koryś & Tymiński, 2022; Daheur, 2022; Köll, 2025; Гісторыя Беларусі, 2005; Киштымов, 2014). Водночас узагальнювальні дослідження економічної історії Російської імперії (Cheremukhin et al., 2017; Zhuravskaya et al., 2024) акцентують значення інституційних бар'єрів, монопольної влади та нерівномірності індустріального розвитку, що створює важливий контекст для вивчення синдикатів, але не розв'язує спеціально питання про роль у них підприємств західних окраїн імперії. Отже, комплексний аналіз участі підприємств польських, балтійських і білоруських земель у синдикатах Російської імперії в історіографії фактично відсутній.

Отже, аналіз літератури засвідчує, що проблема участі підприємств польських, балтійських і білоруських земель у синдикатах Російської імперії висвітлена нерівномірно і не була предметом спеціального дослідження. Через це недостатньо з'ясованими є масштаби й форми участі підприємств польських, балтійських і білоруських земель у синдикатах, їх галузева специфіка та місце в загальноімперській системі монополістичного капіталу. Саме ця обставина зумовлює звернення до зазначеної проблеми.

Мета статті полягає у з'ясуванні місця і форми участі підприємств польських, балтійських і білоруських земель у синдикатах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. з точки зору їх галузевої належності, ролі у функціонуванні окремих об'єднань та значення в загальноімперських процесах монополізації промисловості.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. монополізація стала однією з характерних рис промислового розвитку провідних європейських держав. Посилення концентрації виробництва і капіталу, ускладнення міжрегіональних господарських зв'язків і зростання ролі великих підприємств сприяли поширенню монополістичних об'єднань, серед яких у Російській імперії найбільш стійкою формою виявилися синдикати (Забудкова, 2018). Їх виникнення було пов'язане не лише із загальними закономірностями індустріальної епохи, а й зі специфікою імперського економічного простору, у межах якого поєднувалися нерівномірність модернізації, слабке конкурентне середовище, активне втручання держави в господарське життя та високі інституційні бар'єри для корпоративного входу (Cheremukhin et al., 2017; Zhuravskaya et al., 2024). У цій системі помітне місце посідали польські, балтійські та білоруські землі, які входили до складу Польського, Прибалтійського та Північно-Західного промислових районів Російської імперії і поєднували глибоку включеність до загальноімперського ринку з власною регіональною специфікою промислового розвитку, правового режиму та зовнішньоекономічних зв'язків (Koryś & Tymiński, 2022; Daheur, 2022; Köll, 2025).

За підрахунками Г. Касперовича, наприкінці 1907 р. у Російській імперії діяло близько 120 підприємницьких союзів, з яких 19 припадало на Прибалтійський і 15 на Польський промислові райони (Касперович, 1907, с. 1). Не всі з них мали монополістичний характер, а участь підприємств цих земель власне у синдикатах була різною за масштабами й формами. Водночас у всіх випадках вона відображала не лише інтегрованість цих регіонів у спільний господарський простір імперії, а й різну позицію в ньому. Царство Польське виступало парадоксальною «продуктивною периферією», що індустріалізувалася швидше за значну частину імперського центру (Daheur, 2022), тоді як прибалтійські губернії вирізнялися концентрацією спеціалізованої промисловості у портових вузлах, передусім у Ризі (Koryś & Tymiński, 2022; Köll, 2025).

Польський промисловий район охоплював територію Царства Польського й концентрувався навколо трьох основних осередків. Лодзь стала найбільшим в імперії центром текстильної промисловості, де зосереджувалися бавовняні, вовняні та лляні фабрики, продукція яких задовольняла значну частину внутрішнього попиту. Варшава вирізнялася розвиненим маши-

нобудуванням і металообробкою. Тут діяли заводи «Лільпоп, Рау і Левенштейн», «Б. Ганке», виробничі підприємства електротехнічної та хімічної галузей. Третім осередком був Домбровський басейн як район концентрації вугільної та металургійної промисловості. Тут діяли товариства «Гута-Банкова», «Граф Ренард», «Об'єднані заводи Королівський та Лаура», а також низка трубопрокатних і залізоробних підприємств. Загалом наприкінці XIX ст. Польський район виробляв близько 15% вартості всієї продукції Російської імперії (Зашкільняк & Крикун, 2002, с. 361). Це пояснювалося вигідним розташуванням на кордоні з Центральною Європою, збереженням частини окремих правових та регуляторних інституцій, відсутністю митного кордону з імперією, розвитком залізниць, припливом іноземного капіталу та орієнтацією на місткий імперський ринок (Koryś & Tymiński, 2022; Daheur, 2022).

Прибалтійський промисловий район охоплював Естляндську, Ліфляндську та Курляндську губернії. До нього примикав Петербурзький район. На частку обох припадало близько 10% випуску промислової продукції імперії, з них 27,5% металообробки, 41,8% суднобудування і 57,6% виробництва електротехніки (Шепелев, 1987). Ядром Прибалтійського району була Рига – центр машинобудування, вагонобудування, електротехніки, хімічної та гумової промисловості. Тут діяли Російсько-Балтійський вагонобудівний завод, металургійні підприємства «Етна», «Беккер і Ко», «Старр і Ко», товариство «Ризька дротова промисловість», а також гумовий гігант «Проводник». Ревель (зараз – Таллінн) спеціалізувався на машинобудуванні та суднобудуванні, Лібава (Лієпая) – на металообробці. Курляндія, окрім того, мала розвинену деревообробну та сірникову промисловість. У пізньоімперський період балтійські порти, передусім Рига, посідали привілейоване місце в індустріальному розвитку західних регіонів імперії, поєднуючи функції транспортних воріт, промислових вузлів і каналів залучення західноєвропейського капіталу та технологій (Köll, 2025).

Північно-Західний край (Мінська, Гродненська, Могильовська, Вітебська та Віленська губернії) у структурі імперської промисловості посідав скромніше місце, ніж два попередні райони. Тут переважала легка та харчова промисловість, тісно пов'язана з місцевою сировинною базою – лісом, льоном, цукровими буряками. Особливе значення мала сірникова промисловість, що виникла в 1880–1890-х рр. і швидко перетворилася на провідну галузь регіону. Найбільші сірникові фабрики розташовувалися в Борисові («Вікторія», «Березина»), Мозирі («Молнія»), Пінську («Прогрес-Вулкан»), Койданові («Дружина») та Слонімі (Забудкова, 2018, с. 251). Окрім того, у Мінській, Могильовській та Гродненській губерніях діяли цукрові, паперові, скляні, шкіряні та деревообробні підприємства, а у Віленській губернії розвивалося машинобудування (Ландваровський завод братів Фрумкіних, що згодом увійшов до синдикату «Дріт» (Забудкова, 2018).

Таке становище було зумовлене загальною логікою економічної модернізації імперії. Держава через митну, податкову та інвестиційну політику стимулювала розвиток великої промисловості, а поряд із цим важливу роль відігравали приватні, у тому числі іноземні, капіталовкладення, що спрямовувалися передусім у найбільш прибуткові й технічно складні галузі (McKay, 1970, с. 110). За таких умов регіони, тісніше пов'язані з європейськими ринками, транспортними шляхами та зовнішньоторговельною інфраструктурою, отримували додаткові можливості для включення в процеси концентрації виробництва і збуту. Саме це значною мірою визначило помітну роль польських і балтійських земель у синдикатах та специфічну, більш вибіркову участь у них підприємств білоруського простору. Тож досліджувані регіони не становили єдиного промислового масиву ані за структурою, ані за галузевою спеціалізацією, проте всі вони були інтегровані в систему промисловості Російської імперії.

Саме ця відмінність галузевих профілів і форм включення до загальноімперського ринку зумовила різні моделі участі підприємств цих земель у синдикатах наприкінці XIX – на початку XX ст.

Серед синдикатів Російської імперії «Російське товариство сірникової торгівлі» («РОСТ») посідало особливе місце, бо на відміну від металургійних та вугільних об'єднань, що формувалися навколо великих промислових центрів і керувалися з Петербургу чи Харкова, його організаційне ядро виникло на західних окраїнах імперії – у Мінську, звідки поширилося на схід. Реконструкція географії учасників та обставин створення цього синдикату дозволяє побачити, як підприємства досліджуваних регіонів не лише інтегрувалися до загальноімперської монополістичної системи, а й самі ставали її організаційними центрами.

Процеси концентрації та монополізації виробництва на білоруських землях не обмежувалися сірниковою галуззю. У 1905 р. в Кописі було створено синдикат кахельних виробників, а у 1906 р. в Орші – пивоварних заводів Північно-Західного краю. У 1911 р. постав синдикат «Продакон», який об'єднав власників конвертних фабрик Бреста, Вільни та Одеси, а його правління розташовувалося в Мінську. У 1912 р. князь Друцький-Соколинський був серед засновників тресту дріжджових винокурень, до якого входили підприємства із загальним капіталом 15 млн руб. (Гісторыя Беларусі, 2005, с. 363–364). Утім, саме виробництво сірників стало галуззю, де цей процес набув найбільших масштабів і вийшов на загальноімперський рівень.

Сірникова промисловість у західних губерніях імперії почала активно розвиватися наприкінці 1880-х – у 1890-х рр. Її розташування зумовлювалося наявністю осикової деревини як основної сировини, поширеної в лісах Полісся та Західної Білорусі. У 1891 р. підприємці Б. Соломонов і С. Гіршман заснували в Борисові Мінської губернії фабрику «Вікторія», яка швидко стала однією з найбільших в імперії. У 1892 р. Л. Гіршман побудував у Пінську фабрику «Прогрес-Вулкан», у 1901 р. розпочала роботу борисовська фабрика «Березина» І. Бермана, дещо раніше – мозирська «Молнія», яку згодом викупив той самий Б. Соломонов. У Койданові діяла фабрика «Дружина» Л. Стронгіна, у Слонімі – підприємства місцевих лісопромисловців Ц. Дубінбаума та Х. Штейнберга. До цієї групи близько за географією та власниками примикала курляндська фабрика «Вулкан» у Гольдингені, що належала Л. Гіршману (Киштымов, 2014, с. 65–66).

Швидке зростання числа підприємств і конкуренція між ними створили передумови спроб монополізації ринку. З 1900–1903 рр. відомі регіональні картельні угоди виробників сірників (Вл. С., 1907, с. 1). У червні 1905 р. в офісі Мінського відділення Північного банку представники 11 найбільших сірникових фабрик західної частини Російської імперії створили Комітет сірникових фабрикантів Західного краю – регіональне об'єднання, яке встановлювало мінімальні ціни, розподіляло квоти виробництва та визначало райони збуту для своїх учасників (Гісторыя Беларусі, 2005, с. 364; Киштымов, 2014, с. 66). Саме ця структура стала організаційним прообразом загальноімперського синдикату, який було створено у 1906 р. і роком пізніше легалізовано у вигляді «Російського товариства сірникової торгівлі» («РОСТ») у складі 39 фірм (Забудкова, 2018, с. 251). До цієї угоди приєдналися близько 75% виробників сірників у країні (К истории…, 1916, с. 208). Право продажу продукції було передане Російсько-Азіатському банку, що зафіксувало вирішальну роль фінансового капіталу в організаційній структурі синдикату (Вл. С., 1907, с. 1).

Управління «РОСТом» здійснював один директор, якого обирали одноголосно, причому передбачалося, що він не мав бути пов'язаний із жодним з контрагентів (Бовыкин, 1967, с. 182–183). Договір синдикату передбачав нормування виробництва: кожне підприємство отримувало визначену квоту, відповідно до якої мало встановлювати кількість робітників (Спичечный синдикат, 1914, с. 2). Особливі умови іноді змінювали статус окремих учасників. Наприклад, відповідно до угоди з товариством Чудівської фабрики «Сонце» останнє отримувало право продажу власних сірників і сірників інших контрагентів на умовах спеціальної винагороди (Наумова, 1984, с. 96).

У 1907 р. угода «РОСТу» з єдиними імпортерами бертолетової солі в Російську імперію про її виключне постачання синдикату призвела до ліквідації конкуренції дрібних кустарних виробників, що працювали поза синдикатом (К истории…, 1916, с. 207). Однак згодом високі монопольні ціни спричинили появу нових фабрик, зокрема у Тверській і Київській губерніях, що поступово ослабило позиції синдикату (Спичечный синдикат, 1910, с. 3).

Історія «РОСТу» наочно демонструє, що участь підприємств білоруських і балтійських земель у синдикатах Російської імперії не зводилася до пасивного приєднання до структур, створених у столицях. У випадку сірникової промисловості саме регіональна ініціатива – Комітет сірникових фабрикантів Західного краю, оформлений у Мінську у 1905 р., – стала тим початком, з якого розгорнулася загальноімперська монополістична структура. Водночас «РОСТ» демонструє й іншу важливу рису. На відміну від важкої промисловості, де синдикати часто формувалися навколо великих підприємств окремих промислових районів, у сірниковому виробництві об'єднання мало ширшу, більш розпорошену територіальну основу. Саме тому участь підприємств західних земель тут виявлялася не через домінування одного промислового району, а через включення місцевих фабрик до великого загальноімперського збутового союзу. Це дозволяло виробникам, розташованим поза головними центрами важкої індустрії, інтегруватися в монополістичні структури імперії на іншій галузевій основі. Тож об'єднання заслуговує на самостійне місце в історії економічної модернізації Центрально-Східної Європи та в історії формування підприємницьких еліт регіону.

Якщо «РОСТ» виник як регіональне об'єднання і був своєрідним винятком серед синдикатів, то у важкій промисловості існувала ціла галузь, де роль підприємств прибалтійських і польських земель була не периферійною, а структурно визначальною. Йдеться про дротяно-цвяхове виробництво, послідовні монополістичні об'єднання якого («Агентство російських дротових і цвяхових заводів» (1890-ті рр.), «Цвях» (1903–1908) та «Дріт» (1908–1917)) формувалися саме навколо ризько-лібавських і петербурзьких підприємств із суттєвою польською участю.

Перші спроби монополістичного об'єднання у дротяно-цвяховій галузі сягають середини 1880-х рр. У 1886 р. в Петербурзі виник картель шести дротяних і цвяхових фабрикантів, який, за повідомленням І. Янжула, було укладено «німцями за німецьким же взірцем» (Янжула, 1895, с. 120). Восени того ж року угоду було продовжено у формі «Конвенції залізопрокатних, дротяних і цвяхових заводів», яку підписали вже 15 фабрикантів з метою «узгоджувати ціни на дріт та цвяхи» (Оцуп, арк. 3 зв.). У березні 1890 р. три заводи Петербурзького району уклали угоду про реалізацію продукції через спеціальне «Агентство російських дротових і цвяхових заводів» (Кафенгауз, 1910, с. 247).

Нова форма об'єднання сформувалася наприкінці 1903 р., коли було утворено акціонерне товариство «Цвях». До його складу спочатку ввійшли 28 із 32 цвяхово-дротових і чотири дротово-прокатні заводи (Металлы, 1903, с. 5), а до 1908 р. синдикат контролював уже близько 90% усього виробництва дроту й цвяхів в імперії, зосередженого на 40 заводах (Наши железные синдикаты, 1903, с. 2; Забудкова, 2018, с. 77). Серед учасників «Цвяху» помітне місце посідали підприємства прибалтійських і польських земель: товариство «Ризька дротова промисловість», Ризький металічний завод «Етна», Лібавські металеві заводи, заводи «Старр і Ко» та «Беккер і Ко» (Рига), а також польські підприємства – заводи «Б. Ганке» (Варшава) та «Гута-Банкова» (Домбровський басейн) (Забудкова, 2018, с. 248).

«Цвях» проіснував до 1908 р. Його розпад був спричинений як систематичними порушеннями угоди з боку контрагентів, так і діями аутсайдерів. Так, надмірне (на 30%) підняття цін «Російсько-Бельгійським товариством» призвело до того, що вже через два роки воно побудувало відділ для прокату дротяного заліза, яке почало реалізовувати новоутвореним цвяховим заводам, що поступово витіснили «Цвях» з низки ринків (Кафенгауз, 1910, с. 106).

На зміну «Цвяху» прийшло регіональне об'єднання «Дріт», утворене у 1908 р. Цей синдикат об'єднав десять заводів Прибалтійського району, Москви та Петербурга, які у 1909 р. виробляли близько 30% дротяної продукції імперії, а у 1910 р. – уже 48–50% (Синдикат «Проволока», 1910, с. 1). До «Дроту» ввійшли товариство «Ризька дротова промисловість», заводи «Старр і Ко», «Беккер і Ко», «Бр. Тільманс і Ко», Лібавські металеві заводи, Російсько-Балтійський завод, Петербурзькі залізопрокатний і дротовий заводи, Московський металічний завод, Невський завод П. Арістова, а також Ландваровський завод братів Фрумкіних (Віленська губернія) (Забудкова, 2018, с. 248). Таким чином, географія учасників «Дроту» демонструє виразне зміщення центру тяжіння до прибалтійсько-петербурзького ядра з литовським вузлом у Ландварові, тоді як варшавські та домбровські підприємства, що раніше входили до «Цвяху», у новому об'єднанні представлені не були. Це свідчить про регіональну спеціалізацію монополістичних структур, що формувалися після кризи 1908 р.: польські металургійні підприємства переорієнтувалися на участь у «Продаметі» та «Трубопродажі», тоді як прибалтійські зміцнили позиції в дротяно-цвяховому сегменті.

Структура «Дроту» відображала ширшу тенденцію відцентрових процесів у синдикатах залізної промисловості наприкінці 1900-х – на початку 1910-х рр., коли загальноімперські об'єднання поступалися місцем регіональним. Прибалтійсько-петербурзька конфігурація «Дроту» виявилася стійкою і синдикат проіснував до 1917 р., хоча його практична діяльність значною мірою зупинилася після окупації німецькими військами Курляндії (1915) та евакуації частини ризьких підприємств у внутрішні губернії.

Аналіз «Цвяху» і «Дроту» показує, що в дротяно-цвяховій галузі підприємства прибалтійських земель становили не просто помітний, а структурно центральний компонент монополістичних об'єднань. Польська присутність, виразна в «Цвяху», у «Дроті» поступилася місцем литовській, що відображало зрушення в галузевій географії синдикатів імперії. У сукупності ці два приклади доповнюють картину «РОСТу» і демонструють, що принаймні у двох галузях – сірниковій і дротяно-цвяховій – монополістичні об'єднання Російської імперії формувалися навколо регіональних ядер, розташованих на західних окраїнах.

Польські та балтійські підприємства були представлені не лише в регіональних об'єднаннях, а й у загальноімперських металургійних синдикатах, що охоплювали найважливіші підприємства галузі в межах усієї країни – «Продаметі», «Трубопродажі» і «Продвагоні». Однак тут їхня роль була інакшою: вони виступали впливовими регіональними гравцями всередині об'єднань, центр тяжіння яких розташовувався в Південному, Уральському чи Петербурзькому промислових районах. Аналіз їхньої участі в цих синдикатах дозволяє побачити не лише масштаби інтеграції західних окраїн до загальноімперської монополістичної системи, а й специфічні механізми взаємодії регіональних груп усередині великих об'єднань.

Найпотужніший металургійний синдикат імперії «Продамет» поділяв своїх контрагентів на чотири географічні групи з диференційованими цінами продажу виробів. Напередодні Першої світової війни до нього входили південна (контролювала 77,5% продажу сортового заліза, 79% листового і 100% балок та швелерів); центральна (2,5% сортового та 3% листового заліза), польська (17,04% сортового та 18% листового заліза) і прибалтійська (2,96% сортового заліза) групи (ДАДО, ф. 6, оп. 1, спр. 216, арк. 9). Як бачимо, польська металургія посідала в «Продаметі» друге місце за вагою після південноросійської. Поділ на райони використовували також «Продвугілля» та «Трубопродаж» (Кругляк, 1992, с. 32; Монополии…, 1963, с. 344; Кафенгауз, 1910, с. 162).

До польської групи «Продамету» належали кілька великих підприємств Домбровського басейну й суміжних територій. Серед них – товариство «Гута-Банкова», заводи «Б. Ганке» (Варшава), Островецькі заводи та інші (Забудкова, 2018, с. 245–248). Це особливо важливо з огляду на те, що «Продамет» охоплював не одну вузьку товарну позицію, а поступово поширював контроль на різні види металевих виробів, перетворюючись на багатосекційний союз.

Відповідно і внутрішньосиндикатські відносини між польськими й південними учасниками «Продамету» були складними: квоти польських заводів регулярно перерозподілялися, а самі підприємства постійно претендували на більшу частку та преміювання за обмеження виробництва. Так, товариство «Гута-Банкова» напередодні Першої світової війни отримувало премію в 10 коп. з пуду сортового заліза з огляду на свою 1,5%-ну частку в загальному продажу синдикату (ДАДО, ф. 6, оп. 1, спр. 216, арк. 16 зв., 17 зв.). Островецьке товариство отримувало премії за відмову від виробництва листового заліза (Там само, арк. 19 зв.). Окрім того, «Продамет» удавався й до радикальніших засобів регулювання конкуренції. У 1909 р., за свідченнями преси, синдикат виплачував «величезні суми польським металургійним заводам, щоб останні призупинили свою діяльність і не конкурували з синдикатом» (Железный рынок, 1909, с. 2). Цей механізм наочно демонструє, що польська металургія сприймалася керівництвом «Продамету» не як периферійний сегмент, а як серйозний внутрішньосиндикатський конкурент, з яким необхідно було рахуватися.

Синдикат трубопрокатних заводів «Трубопродаж» діяв у 1902–1915 рр. і теж мав помітну польську участь. Три з восьми контрагентів синдикату були польськими підприємствами Домбровського басейну («Граф Ренард», «Королівський та Лаура», Сосновицькі заводи). Така структура учасників пояснює розпад «Трубопродажу» в період Першої світової війни і вихід із нього західної групи заводів, розташованих в Прибалтійському й Польському районах (Китанина, 1987, с. 78–79).

«Продвагон» – синдикат вагонобудівних заводів, що діяв у 1906–1918 рр. і об'єднував практично всі великі підприємства галузі. Серед них помітне місце посідали Російсько-Балтійський завод (Рига) та варшавський завод «Лільпоп, Рау і Левенштейн» (Забудкова, 2018, с. 249). Російсько-Балтійський, окрім того, входив одночасно до «Цвяху» та «Дроту», що ще раз підкреслює багатопрофільний характер ризького машинобудування, що дозволяв одному підприємству бути учасником одразу кількох синдикатів різних галузей.

Тож польські та балтійські підприємства були представлені в загальноімперських металургійних синдикатах у різний спосіб. Для польського промислового району найхарактернішою була участь у «Продаметі» та «Трубопродажі», де його підприємства входили до числа контрагентів, пов'язаних із виробництвом листового заліза, труб і суміжної металургійної продукції (Забудкова, 2018, с. 245–250). Для балтійських земель більш виразною була присутність у «Продвагоні» через Російсько-Балтійський завод. У всіх цих випадках ідеться не про домінування західних земель у синдикатах, а про їхню системну участь у загальноімперській монополістичній структурі. Саме ця участь доповнювала регіональні форми синдикування, представлені «Дротом» і «Цвяхом», та свідчила, що польський і балтійський промислові сегменти були органічною частиною монополізованої промисловості Російської імперії.

Перша світова війна суттєво змінила становище підприємств польських, балтійських і білоруських земель. Якщо в довоєнний період їхня участь у монополістичних об'єднаннях визначалася галузевою спеціалізацією та включеністю до загальноімперського ринку, то з початком воєнних дій на перший план вийшли чинники територіальних втрат, евакуації промисловості, розриву транспортних зв'язків і загальної дезорганізації господарського життя.

Окупація німецькими військами Царства Польського протягом 1915 р. безпосередньо вплинула на склад учасників усіх металургійних і металообробних синдикатів, до яких входили польські підприємства. «Продамет» втратив свою польську групу, що становила, як було показано вище, близько 17–18% продажу сортового та листового заліза синдикату, «Трубопродаж» взагалі припинив існування саме через вихід західної групи заводів, які становили половину його контрагентів (Китанина, 1987, с. 78–79). Це змусило керівництво синдикатів шукати компенсаційні механізми, що поступово трансформувало самі форми монополістичних об'єднань: від класичних синдикатів довоєнного типу – до напівдержавних структур розподілу замов-

лень. Так, у 1916 р. «Продамет» було включено до новоствореного урядового Металургійного комітету, який поклав на нього функції розподілу державних замовлень і фактично позбавив комерційної самостійності (Забудкова, 2018, с. 89–90).

Прибалтійський промисловий район зазнав подвійного удару окупації та евакуації. У 1915 р. німецькі війська зайняли Курляндію, а наступ на Ригу 1917 р. остаточно зруйнував індустріальне ядро регіону. Ще до окупації значна частина ризьких підприємств була евакуйована вглиб імперії: Російсько-Балтійський завод і ряд інших підприємств перевезли до Москви, Петрограда та інших міст. Уже навесні 1915 р. Російсько-Балтійський завод через брак вугілля працював лише два-три дні на тиждень (Совещание…, 1915, с. 3). Евакуація фактично означала припинення діяльності підприємств як учасників синдикатів: переміщені до внутрішніх губерній, вони втрачали свою територіальну прив'язку та інтегрувалися в нові логістичні й виробничі ланцюги. Синдикат «Дріт», ядро якого становили саме ризькі та лібавські підприємства, фактично втратив виробничу основу; формально він проіснував до 1917 р., однак про його реальну діяльність в останні воєнні роки відомостей майже немає.

Особливою була доля «РОСТу». У 1916 р. 23 фабрики синдикату, що давали близько 25% виробництва сірників імперії, припинили роботу через розташування в зоні бойових дій (К истории…, 1916, с. 208). Ці втрати безпосередньо стосувалися саме білорусько-курляндського ядра об'єднання. Бойові дії на території Мінської, Гродненської та Курляндської губерній, а також німецька окупація 1915 р. фактично паралізували сірникову промисловість регіону. Таким чином, війна не лише завдала важкого удару по «РОСТу», а й зруйнувала ту регіональну виробничу основу, з якої він колись виріс.

Революційні події 1917 р. і подальші геополітичні зміни остаточно завершили процес розпаду регіонального сегмента синдикатської системи. Здобуття незалежності Польщею, Литвою, Латвією та Естонією вилучили відповідні території з єдиного імперського економічного простору. Отже, економічна інтеграція західних окраїн у імперський монополістичний простір значною мірою була функцією політичних кордонів. Зміна цих кордонів у 1914–1918 рр. зумовила не просто втрату окремими синдикатами окремих контрагентів, а й спричинила структурну реорганізацію цілих об'єднань і зрештою розпад всієї системи економічних зв'язків.

Здійснений аналіз дозволяє сформулювати кілька основних висновків щодо участі підприємств польських, прибалтійських і білоруських земель у синдикатах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Ця участь не була периферійною чи випадковою. Підприємства цих регіонів були системно включені до загальноімперських і регіональних синдикатів. Польські заводи відігравали помітну роль у «Продаметі» й «Трубопродажі», балтійські та польські підприємства були представлені також у «Продвагоні». У двох випадках підприємства цих земель відігравали структурно центральну роль. «РОСТ» виник у 1907 р. на основі Комітету сірникових фабрикантів Західного краю, утвореного двома роками раніше в Мінську за участі Мінського відділення Північного банку та фабрик Мінської, Гродненської й Курляндської губерній. Синдикат «Дріт» (1908–1917) склався навколо ризько-лібавського ядра з литовським вузлом у Ландварові й контролював до половини виробництва дроту в імперії. Обидва кейси демонструють, що монополістичні об'єднання могли виростати з регіональних ініціатив на західних окраїнах за активної участі місцевих банків і підприємницьких еліт.

Регіональна специфіка участі підприємств польських, прибалтійських і білоруських земель у синдикатах визначалася кількома чинниками: вищою концентрацією іноземного капіталу, тіснішими економічними зв'язками з німецькомовним промисловим простором Європи, доступом до балтійських портів, а також активнішою роллю комерційних банків у формуванні монополістичних структур. Ці особливості не лише визначали склад учасників і організаційні форми синдикатів регіону, а й робили підприємства цих земель свого роду містками між російським і західноєвропейським економічними просторами.

Наскільки органічно підприємства польських, прибалтійських і білоруських земель були вбудовані в загальноімперську синдикатську систему продемонстрували події Першої світової війни та подальші геополітичні зміни. Окупація Царства Польського у 1915 р., бойові дії на території Курляндії, Мінської та Гродненської губерній та евакуація ризьких підприємств у внутрішні губернії призвели до структурної реорганізації цілої низки великих синдикатів («Продамет», «Трубопродаж», «Дріт», «РОСТ») і зрештою до розпаду тієї системи економічних зв'язків, що формувалася на західних землях імперії впродовж двох попередніх десятиліть. Тож період існування синдикатів Російської імперії постає як короткий, але інтенсивний епізод економічної інтеграції регіону та її розриву внаслідок війни та геополітичних змін, а також історією економічної спадщини, з якою новоутворені держави Центрально-Східної Європи ввійшли в міжвоєнну добу. Подальші перспективи дослідження можуть бути пов'язані з порівняльним аналізом синдикатської системи Російської імперії та картельних об'єднань Німецької і Австро-Угорської імперій, що дозволить чіткіше окреслити контекст монополізації промисловості у країнах регіону напередодні Першої світової війни.

Список використаної літератури:

1. Янжул И. И. Промысловые синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в Соединенных Штатах Америки. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1895. 459 с.

2. Кафенгауз Л. Б. Синдикаты в русской железной промышленности: к вопросу о концентрации производства в России. М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. 264 с.

3. Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. 295 с.

4. Наумова Г. Р. Российские монополии (Источниковедческие проблемы). М. : Изд-во МГУ, 1984. 122 с.

5. Китанина Т. М. Синдикат «Трубопродажа» и его роль в монополизации металлообрабатывающей промышленности России. *Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX – начале XX в.: к проблеме исторических предпосылок Великой Октябрьской социалистической революции: сб. ст.* Л., 1987. С. 65–81.

6. Шепелев Л. Е. Проблема промышленного развития России в финансовой политике царизма начала XX в. *Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX – начале XX вв.* / редкол.: С. И. Потолов (отв. ред.), В. И. Бовыкин и др. Л. : Наука, 1987. С. 163–182.

7. Забудкова О. А. Створення та розвиток синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. : дис. … канд. іст. наук : 07.00.02. Старобільськ, 2018. 252 с.

8. Koryś P., Tymiński M. Economic growth on the periphery: estimates of GDP per capita of the Congress Kingdom of Poland (for years 1870–1912). *European Review of Economic History*. 2022. Vol. 26 (2). Pp. 284–301. DOI: https://doi.org/10.1093/ereh/heab016

9. Daheur J. Productive or Extractive Periphery? Russian Poland and Timber Exports to Germany in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries. *Global Environment*. 2022. Vol. 15(1). P. 107–147. DOI: https://doi.org/10.3197/ge.2022.150105

10. Köll A. M. Reinterpretation of economic history in the Baltic countries, 30 years after independence. *Scandinavian Economic History Review*. 2025. Vol. 73(2). P. 93–102. DOI: https://doi.org/10.1080/03585522.2024.2314304

11. Гісторыя Беларусі : ў 6 т. Том 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі / Касцюк М. (рэд.). Мінск : Экаперспектыва, 2005. 519 с.

12. Киштымов А. Развитие экономики Беларуси (Северо-Западного края) в XIX – начале XX вв. *Деды: дайджест публикаций о беларуской истории*. Вып. 13. Минск, 2014. С. 58–69.

13. Cheremukhin A., Golosov M., Guriev S., Tsyvinski A. The Industrialization and Economic Development of Russia through the Lens of a Neoclassical Growth Model. *The Review of Economic Studies*. 2017. Vol. 84 (2). P. 613–649. DOI: https://doi.org/10.1093/restud/rdw026

14. Zhuravskaya E., Guriev S., Markevich A. New Russian Economic History. *Journal of Economic Literature.* 2024. Vol. 62(1). P. 47–114. DOI: https://doi.org/10.1257/jel.20221564

15. Касперович Г. Объединение промышленности. *Торгово-пром. газ.* 1907. № 283. 15 дек. С. 1.

16. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Л. : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. 762 с.

17. McKay J. P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913. Chicago; London : University of Chicago Press, 1970. 456 p. DOI: https://doi.org/10.7208/chicago/9780226559926.001.0001

18. Вл. С. К предстоящему съезду спичечных фабрикантов. *Торгово-пром. газ*. 1907. № 207. 13 сент. С. 1–2.

19. К истории соглашения спичечных фабрикантов. *Вестн. финансов, промышленности и торговли*. 1916. № 6. С. 207–208.

20. Спичечный синдикат. *Коммерсант*. 1914. № 1346. 25 апр. С. 2.

21. Спичечный синдикат. *Коммерсант*. 1910. № 231. 15 мая. С. 3.

22. Оцуп А. А. О проволочно-гвоздильной промышленности. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві*. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 4–6.

23. Металлы. Харьков, 1 дек. *Торгово-пром. газ*. 1903. № 275. 2 дек. С. 5.

24. Наши железные синдикаты. *Торгово-пром. газ.* 1903. № 289. 22 дек. С. 1–2.

25. Синдикат «Проволока». *Коммерсант.* 1910. № 327. 11 сент. С. 1.

26. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 2–19.

27. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – в начале XX века. На материалах Украины. Самара : Изд-во «Самарский университет», 1992. 192 с.

28. Монополии в металлургической промышленности России (1900–1917): док. и матер. Отв. ред. М. П. Вяткин. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1963. 965 с.

29. Железный рынок. *Коммерсант*. 1909. № 83. 4 нояб. С. 2.

30. Совещание представителей вагоностроительных заводов. *Торгово-пром. газ*. 1915. № 68. 27 марта. С. 3.

References

1. Yanzhul, I. I. (1895). Promyslovye sindikaty ili predprinimatelskie soyuzy dlya regulirovaniya proizvodstva preimushestvenno v Soedinennyh Shtatah Ameriki [Industrial syndicates or business unions for the regulation of production, mainly in the United States of America]. Saint Petersburg: Tip. M. M. Stasyulevicha [in Russian].

2. Kafengauz, L. B. (1910). Sindikaty v russkoi zheleznoi promyshlennosti: k voprosu o kontsentratsii proizvodstva v Rossii [Syndicates in the Russian iron industry: On the question of concentration of production in Russia]. Moskow: Tip. T-va I. D. Sytina [in Russian].

3. Bovykin, V. I. (1967). Zarozhdeniye finansovogo kapitala v Rossii [The origin of financial capital in Russia]. Moscow: Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian].

4. Naumova, G. R. (1984). Rossiiskie monopolii (Istochnikovedcheskie problemy) [Russian monopolies (Source study problems)]. Moscow: Izd-vo MGU [in Russian].

5. Kitanina, T. M. (1987). Sindikat «Truboprodazha» i ego rol v monopolizatsii metalloobrabatyvayushchei promyshlennosti Rossii [The «Truboprodazha» syndicate and its role in the monopolization of Russia's metalworking industry]. In *Monopolii i ekonomicheskaya politika tsarizma v kontse XIX – nachale XX v.: k probleme istoricheskikh predposylok Velikoi Oktyabrskoi sotsialisticheskoi revolyutsii – Monopolies and the economic policy of tsarism in the late XIX – early*

XX century: On the problem of the historical preconditions of the Great October Socialist Revolution. (pp. 65–81). Leningrad [in Russian].

6. Shepelev, L. E. (1987). Problema promyshlennogo razvitiya Rossii v finansovoi politike tsarizma nachala XX v. [The problem of Russia's industrial development in the financial policy of tsarism in the early twentieth century]. In: S. I. Potolov, V. I. Bovykin (Eds.), *Monopolii i ekonomicheskaya politika tsarizma v kontse XIX – nachale XX vv. – Monopolies and the economic policy of tsarism in the late XIX – early XX centuries.* (pp. 163–182). Leningrad: Nauka [in Russian].

7. Zabudkova, O. A. (2018). Stvorennia ta rozvytok syndykativ u promyslovosti Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Establishment and development of syndicates in the industry of the Russian Empire at the end of XIX century and the beginning of XX century]. *Candidate's thesis.* Starobilsk [in Ukrainian].

8. Koryś, P., & Tymiński, M. (2022). Economic growth on the periphery: Estimates of GDP per capita of the Congress Kingdom of Poland (for years 1870–1912). *European Review of Economic History, 26*(2), 284–301. DOI: https://doi.org/10.1093/ereh/heab016

9. Daheur, J. (2022). Productive or extractive periphery? Russian Poland and timber exports to Germany in the late nineteenth and early twentieth centuries. *Global Environment, 15*(1), 107–147. DOI: https://doi.org/10.3197/ge.2022.150105

10. Köll, A. M. (2025). Reinterpretation of economic history in the Baltic countries, 30 years after independence. *Scandinavian Economic History Review, 73*(2), 93–102. DOI: https://doi.org/10.1080/03585522.2024.2314304

11. Kastsiuk, M. (Ed.). (2005). Gistoryia Belarusi [History of Belarus]. (Vol. 1–6). Vol. 4. Belarus u skladze Rasiyskai imperyi – Belarus as part of the Russian Empire. Minsk: Ekaperspektyva [in Belarusian].

12. Kishtymov, A. (2014). Razvitie ekonomiki Belarusi (Severo-Zapadnogo kraya) v XIX – nachale XX vv. [Development of the economy of Belarus (North-Western region) in the XIX – early XX centuries]. *Dedy: Daidzhest publikatsii o belaruskoi istorii – Dedy: a digest of publications on Belarusian history, (13),* 58–69 [in Russian].

13. Cheremukhin, A., Golosov, M., Guriev, S., & Tsyvinski, A. (2017). The industrialization and economic development of Russia through the lens of a neoclassical growth model. *The Review of Economic Studies, 84*(2), 613–649. DOI: https://doi.org/10.1093/restud/rdw026

14. Zhuravskaya, E., Guriev, S., & Markevich, A. (2024). New Russian economic history. *Journal of Economic Literature, 62*(1), 47–114. DOI: https://doi.org/10.1257/jel.20221564

15. Kasperovich, G. (1907, December 15). Obedinenie promyshlennosti [Industrial consolidation]. *Torgovo-promyshlennaya gazeta – Trade and industrial newspaper, (283),* 1 [in Russian].

16. Zashkilniak, L. O., & Krykun, M. H. (2002). Istoriia Polshchi: vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv [History of Poland: From ancient times to the present day]. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

17. McKay, J. P. (1970). Pioneers for profit: Foreign entrepreneurship and Russian industrialization, 1885–1913. Chicago; London: University of Chicago Press. DOI: https://doi.org/10.7208/chicago/9780226559926.001.0001

18. Vl. S. (1907, September 13). K predstoyashchemu syezdu spichechnykh fabrikantov [To the forthcoming congress of match manufacturers]. *Torgovo-promyshlennaya gazeta – Trade and industrial newspaper, (207),* 1–2 [in Russian].

19. K istorii soglasheniya spichechnykh fabrikantov [On the history of the agreement of match manufacturers]. (1916). *Vestnik finansov, promyshlennosti i torgovli – Bulletin of Finance, Industry and Trade, (6),* 207–208 [in Russian].

20. Spichechnyi sindikat [Match syndicate]. (1914, April 25). *Kommersant – Kommersant, (1346),* 2 [in Russian].

21. Spichechnyi sindikat [Match syndicate]. (1910, May 15). *Kommersant – Kommersant, (231),* 3 [in Russian].

22. Otsup, A. A. (n.d.). O provolochno-gvozdilnoi promyshlennosti [On the wire and nail industry]. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv – Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (CSHAK of Ukraine).* F. 2161. Op. 1. Spr. 190. Ark. 4–6 [in Russian].

23. Metally [Metals]. (1903, December 2). *Torgovo-promyshlennaya gazeta – Trade and industrial newspaper, (275),* 5 [in Russian].

24. Nashi zheleznye sindikaty [Our iron syndicates]. (1903, December 22). *Torgovo-promyshlennaya gazeta – Trade and industrial newspaper, (289),* 1–2 [in Russian].

25. Sindikat «Provoloka» [The «Provoloka» syndicate]. (1910, September 11). *Kommersant – Kommersant, (327),* 1 [in Russian].

26. Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti (DADO) [State Archive of Donetsk Region]. F. 6. Op. 1. Spr. 216. Ark. 2–19 [in Russian].

27. Kruglyak, B. A. (1992). Vnutrennyaya torgovlya v Rossii v konce XIX – v nachale XX veka. Na materialah Ukrainy [Domestic trade in Russia in the late XIX – early XX century. On the materials of Ukraine]. Samara: Izd-vo «Samarskij universitet» [in Russian].

28. Vyatkin, M. P. (Ed.). (1963). Monopolii v metallurgicheskoi promyshlennosti Rossii (1900–1917): dokumenty i materialy [Monopolies in the metallurgical industry of Russia (1900–1917): Documents and materials]. Moscow–Leningrad: Izd-vo AN SSSR [in Russian].

29. Zheleznyi rynok [Iron market]. (1909, November 4). *Kommersant – Kommersant, (83),* 2 [in Russian].

30. Soveshchanie predstavitelei vagonostroitelnykh zavodov [Meeting of representatives of carriage-building plants]. (1915, March 27). *Torgovo-promyshlennaya gazeta – Trade and industrial newspaper, (68),* 3 [in Russian].

Дробишева О. А. Підприємства польських, балтійських і білоруських земель у синдикатах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті проаналізовано місце і форми участі підприємств польських, балтійських і білоруських земель у синдикатах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Встановлено, що ця участь не була периферійною чи випадковою, а мала системний характер і визначалася галузевою спеціалізацією відповідних промислових районів, їхньою включеністю до загальноімперського ринку та зв'язками із західноєвропейським економічним простором.

Вивчено діяльність підприємств Польського, Прибалтійського та Північно-Західного промислових районів у ключових синдикатах імперії. Показано, що у двох випадках підприємства досліджуваних земель відігравали структурно центральну роль у формуванні монополістичних об'єднань. Синдикат «РОСТ» виник на основі регіональної ініціативи – Комітету сірникових фабрикантів Західного краю, створеного у Мінську в 1905 р., а «Дріт» сформувався навколо ризько-лібавського промислового ядра і контролював до половини виробництва дроту в імперії. У загальноімперських металургійних синдикатах польські підприємства становили другу за значенням групу після південноросійської, а балтійські були представлені у вагонобудуванні та металообробці. Проаналізовано вплив Першої світової війни на синдикатську систему. Показано, що окупація Царства Польського, бойові дії на території білоруських і балтійських губерній та евакуація промислових підприємств спричинили структурну реорганізацію та розпад основних монополістичних об'єднань, що засвідчило органічну вбудованість західних регіонів у загальноімперський економічний простір.

Ключові слова: синдикати, промисловість, Російська імперія, Царство Польське, Балтійський регіон, білоруські землі.

Drobysheva O. A. Enterprises of the Polish, Baltic, and Belarusian lands in the syndicates of the Russian Empire in the late 19th – early 20th centuries

The article examines the role and forms of participation of enterprises from the Polish, Baltic, and Belarusian lands in the syndicates of the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries. It is established that this participation was neither peripheral nor incidental but was systemic in nature, determined by the sectoral specialisation of the respective industrial regions, their integration into the empire-wide market, and their ties to the Western European economic space.

The study examines the activity of enterprises from the Polish, Baltic, and Northwestern industrial regions in the key syndicates of the empire. It is shown that in two cases enterprises from the lands under study played a structurally central role in the formation of monopolistic associations. Syndicate «ROST» emerged on the basis of a regional initiative, the Committee of Match Manufacturers of the Western Region, established in Minsk in 1905, while «Wire» was formed around the Riga–Libau industrial core and controlled up to half of wire production in the empire. In the all-imperial metallurgical syndicates, Polish enterprises constituted the second most important group after the South Russian ones, while Baltic enterprises were represented in carriage building and metalworking. The article also analyzes the impact of the First World War on the syndicate system. It demonstrates that the occupation of the Kingdom of Poland, military operations in the Belarusian and Baltic provinces, and the evacuation of industrial enterprises caused the structural reorganization and collapse of the main monopolistic associations, thus revealing the organic integration of the western regions into the all-imperial economic space.

Key words: syndicates, industry, Russian Empire, Congress Kingdom of Poland, Baltic region, Belarusian lands.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 20.05.2026

УДК 327(73:5-11):94(100)"1914/1918"
DOI: https://doi.org/10.12958/3083-7030-2026-1-56-62

Набока Олександр Вікторович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та археології
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
м. Полтава, Україна.
snaboka9@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1678-9475

Воронін Віктор Миколайович,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії та археології
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
м. Полтава, Україна.
hinst.lnu@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1467-9865

Михальський Ігор Сергійович,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії та археології
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
м. Полтава, Україна.
csaf8385@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1027-596X

ТИХООКЕАНСЬКА СТРАТЕГІЯ США У СХІДНОАЗІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ У 1914 – 1918 РР.

Злободенність теми дослідження зумовлена необхідністю глибшого осмислення процесів становлення глобальної ролі США у міжнародних відносинах на початку XX ст., зокрема в контексті формування їхньої тихоокеанської стратегії у Східноазійському регіоні. Ключовим у цьому контексті став час Першої світової війни (1914 – 1918), який став переломним етапом у трансформації світового порядку, що супроводжувався зміною балансу сил та посиленням конкуренції між провідними державами, зокрема США та Японією.

Важливим є також дослідження політики США щодо Китаю та принципу «відкритих дверей», який став ключовим інструментом забезпечення економічних і політичних інтересів Вашингтону у регіоні, у тому силі, і на сучасному етапі.

Сьогодні, коли регіон Східної Азії залишається одним із ключових центрів глобальної політики та економіки, вивчення історичного досвіду формування стратегій великих держав набуває особливої наукової та практичної значущості. Дослідження тихоокеанської стратегії США у 1914 – 1918 рр. дає можливість простежити закономірності формування зовнішньополітичних пріоритетів, механізми дипломатичного впливу та особливості реалізації національних інтересів у складних умовах глобального конфлікту.

Отже, актуальність теми статті визначається як нагальними потребами історичної науки, так і необхідністю використання історичного досвіду для аналізу сучасних міжнародних процесів.

Проблематика тихоокеанської стратегії США та їхньої політики у Східноазійському регіоні на початку XX ст. знайшла відображення у працях як зарубіжних, так і сучасних дослідників, які розглядають зазначені процеси крізь призму геополітичних, економічних і дипломатичних чинників.

Вагомий внесок у дослідження становлення зовнішньої політики США зробив американський історик Джордж Херрінг, який у праці *«From Colony to Superpower: U.S. Foreign Relations since 1776» (*Herring, 2008*)* комплексно проаналізував еволюцію американської тихоокеанської стратегії у досліджуваний період. Автор розглядав період Першої світової війни як важливий етап переходу США до статусу глобальної держави, наголошуючи на зростанні їхньої активності у Східній Азії та формуванні засад тихоокеанської стратегії. Особливу увагу дослідник приділяв загостренню американо-японських відносин, зокрема у контексті висунення Токіо «Двадцяти однієї вимоги» до Пекіну, у 1915 р.

Значний інтерес становлять праці Волтера ЛаФебра, зокрема *«The New Empire: An Interpretation of American Expansion, 1860 – 1898» (LaFeber, 1963)*, у яких науковець досліджував економічні передумови американської експансії. Вчений підкреслював, що саме економічні інтереси стали ключовим фактором формування зовнішньополітичного курсу США, включаючи їхню діяльність у Китаї та Тихоокеанському регіоні.

Важливий внесок у вивчення американо-японських відносин зробив Акіра Іріє у праці *«Pacific Estrangement: Japanese and American Expansion, 1897 – 1911» (Iriye, 1972)*. Дослідник аналізував витоки суперечностей між США і Японією, наголошуючи на поступовому переході від співпраці до суперництва, що стало визначальним чинником регіональної політики в подальший період.

При дослідженні американського східноазійського курсу використовувалися праці, присвячені японській зовнішній політиці у 1914 – 1918 рр. Зокрема, Сара С. М. Пейн у праці *«The Japanese Empire: Grand Strategy from the Meiji Restoration to the Pacific War»* (Paine, 2017) розглядала стратегію Японії як цілісну систему, спрямовану на встановлення домінування у Східній Азії. Автор підкреслювала, що Перша світова війна створила сприятливі умови для реалізації японських експансивних планів у Тихоокеанському регіоні.

Водночас, незважаючи на наявність значної кількості праць, у сучасній історіографії недостатньо комплексно досліджено саме період 1914 – 1918 рр. як окремий етап формування тихоокеанської стратегії США. Більшість дослідників розглядає цей період у широкому контексті еволюції зовнішньої політики або американо-японських відносин, що зумовлює необхідність подальшого поглибленого аналізу.

Разом із тим, аналіз історіографії проблеми свідчить про значний науковий інтерес до теми, водночас залишаючи простір для подальших досліджень, спрямованих на уточнення особливостей тихоокеанської стратегії США у роки Першої світової війни.

Відповідно, метою статті є комплексне дослідження процесу формування та основних напрямів тихоокеанської стратегії США у Східноазійському регіоні в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.), а також визначення її впливу на трансформацію регіонального балансу сил, розвиток американо-японських відносин і політику США щодо Китаю.

Рубіж між новим та новітнім часом, на початку XX ст. став періодом активного становлення США як глобальної держави. Особливого значення набув Східноазійський регіон, де перетиналися ключові інтереси провідних світових держав. Перша світова війна суттєво змінила геополітичну ситуацію, зокрема, створивши нові можливості для розширення американського впливу в Тихоокеанському басейні. У цих умовах формування тихоокеанської стратегії США стало важливим чинником міжнародної політики.

На початку XX ст. США продовжували активно розширювати свою присутність у Тихоокеанському регіоні. Після Іспано-американської війни 1898 р. країна отримала контроль над

Філіппінами, Гуамом та зміцнила позиції на Гаваях. Це створило основу для формування подальшої довгострокової тихоокеанської політики.

Важливим елементом цієї стратегії стала ініційована у 1899 р. державним секретарем Д. Хеєм політика «відкритих дверей» у Китаї, яка передбачала забезпечення рівних економічних можливостей для всіх держав та збереження територіальної цілісності Китаю. США прагнули запобігти поділу тоді ще існуючої Цинської імперії на сфери впливу європейських держав і Японії.

З початком Першої світової війни увага провідних європейських держав була зосереджена на бойових діях у Європі, що послабило їхню активність у Східній Азії. Це створило сприятливі умови для посилення позицій США та Японії.

Японський уряд, скориставшись ситуацією, намагався розширити свій вплив у проголошеній у 1911 р. Китайській республіці, зокрема через «Двадцять одну вимогу» 1915 р. Цей документ уявляв собою комплекс територіальних та політичних вимог до Пекіну, які були об'єднані у певні групи:

Перша з них стосувалася китайської провінції Шаньдун, яка раніше була у зоні впливу кайзерівської Німеччини. Токіо вимагало передачі собі німецьких прав та контроль над залізницями та портами.

Друга група вимог стосувалася надання виключних прав над Південною Маньчжурією та Внутрішньою Монголією. Японці вимагали продовження оренди територій, розширення екстериторіальних прав японських громадян та повний економічний, фактично – напівколоніальний, контроль.

Третя група стосувалася вимог щодо контролю над Ханьєпінським металургійним комбінатом.

Четверта група вимог полягала у тому, що від Пекіну вимагалося заборонити іншим великим державам мати допуск на узбережжя Китаю.

Нарешті, *п'ята*, найрадикальніша, група політичних вимог стосувалася введення японських радників у китайський уряд, контроль над поліцією, вплив на освіту, контроль над стратегічними галузями. Це означало фактичне перетворення Китаю на протекторат Японії.

Попри затягування переговорів та апелювання до міжнародної спільноти, китайський республіканський уряд у травні 1915 р. прийняв більшість вимог, окрім найрадикальніших (Herring, 2008, с. 710).

Така політика Токіо викликала гостре занепокоєння США, які розглядали такі дії як загрозу принципу «відкритих дверей». Як відзначав американський вчений, дослідник американської тихоокеанської політики Г. Херрінг, «Двадцять одна вимога» стала переломним моментом у формуванні американо-японського суперництва (Herring, 2008, с. 711).

У відповідь США активізували дипломатичну діяльність, спрямовану на стримування японської експансії та підтримку суверенітету Китаю. 18 січня 1915 р., коли Японія передала вимоги Китаю, Вашингтон намагався активізувати свої дипломатичні ресурси для стримання японських апетитів. Наприкінці січня – на початку лютого 1915 р. США через дипломатичні канали (посольства в Токіо і Пекіні) висловили своє занепокоєння. У лютому 1915 р. – Державний департамент США, під керівництвом Вільяма Браяна, направив офіційні дипломатичні ноти, в яких підкреслювалася необхідність збереження територіальної цілісності Китаю та недопустимості порушення принципу «відкритих дверей». Разом із тим, нота Браяна не була різко конфронтаційною. Вона мала форму обережного дипломатичного застереження та була спрямована на стримування Японії без загострення відносин. Як відзначив В. Ле Фебр: «США діяли в рамках політики «відкритих дверей», але не мали важелів впливу, та дипломатичні кроки були радше символічними» (LaFeber, 1963, с. 192). Подібну думку відстоював і американський історик С. Пейн. Він, зокрема, відзначав, що «реакція США

на токійську «Двадцять одну вимогу» 1915 р. була обмеженою і неефективною, оскільки Вашингтон не мав достатніх інструментів для стримування японської експансії». На думку автора, «Японія скористалася умовами Першої світової війни та пасивністю великих держав, що дозволило їй значно посилити свої позиції в Китаї. Водночас, попри декларативну підтримку принципу «відкритих дверей», США не змогли реально вплинути на розвиток подій у регіоні» (Paine, 2017, с. 176).

Отже, у період 1914 – 1918 рр. відносини між США та Японією мали суперечливий характер. З одного боку, обидві держави формально входили до табору союзників у Першій світовій війні. З іншого боку, їхні інтереси в Східній Азії дедалі більше суперечили один одному.

Насамперед, Вашингтон прагнув обмежити вплив Японії та не допустити її домінування в регіоні. Важливим кроком у цьому напрямі стала дипломатична угода 1917 р. (угода Лансінг-Ісії), яка визнавала «особливі інтереси» Японії в Китаї, але водночас підтверджувала принцип «відкритих дверей». Ця угода відображала компромісний характер американської політики. Вона була укладена 2 листопада 1917 р. між державним секретарем США Робертом Лансінкгом та та спеціальним представником Японії Ісії Кікуджиро.

Договір був спробою врегулювання суперечностей між США і Японією щодо їхніх інтересів у Китаї. В її основі лежав компроміс між принципами американської політики «відкритих дверей» і прагненням Японії закріпити свої позиції у Східній Азії. Зокрема, США визнавали «особливі інтереси» Японії в Китаї, що пояснювалися географічною близькістю та економічною активністю Японії в регіоні. Водночас обидві сторони формально підтверджували прихильність принципам політики «відкритих дверей», які передбачали збереження територіальної цілісності Китаю та рівні можливості для торгівлі всіх держав (Iriye, 1972, с. 142).

Як зазначає Г. Херрінг, угода Лансінга-Ісії відображала суперечливість американської політики, оскільки, з одного боку, вона підтверджувала традиційні принципи США щодо Китаю, а з іншого – фактично визнавала зростання японського впливу в регіоні. Подібної точки зору дотримується А. Іріє, який підкреслював, що угода «стала проявом прагматичного компромісу, продиктованого умовами воєнного часу та необхідністю уникнення відкритого конфлікту між двома державами» (Herring, 2008, с. 388).

Водночас низка дослідників вказує на обмежений характер цієї угоди. Так, С. Пейн наголошувала, що документ «не вирішував основних суперечностей між США і Японією, а лише тимчасово їх згладжував, залишаючи відкритим питання про майбутній баланс сил у Східній Азії. Фактично угода легітимізувала японські позиції в Китаї, що суперечило довгостроковим інтересам США» (Paine, 2017, с. 119).

Отже, угода Лансінга–Ісії 1917 р. стала важливим елементом тихоокеанської стратегії США, відображаючи перехід від принципової політики до прагматичної дипломатії. Вона засвідчила обмеженість можливостей США у регіоні в умовах глобального конфлікту та водночас заклала підґрунтя для подальшого загострення американо-японських відносин у міжвоєнний період.

Отже, Китай залишався ключовим елементом тихоокеанської стратегії США. Американська політика була спрямована на підтримку політичної стабільності та економічного розвитку Китаю, що відповідало інтересам американського бізнесу.

Як зазначає George C. Herring, у цей період Сполучені Штати почали переходити від пасивного дотримання принципу «відкритих дверей» до більш активної дипломатичної діяльності, спрямованої на збереження балансу сил у регіоні (Herring, 2008, с. 387).

Водночас, як підкреслює Akira Iriye, американська активність у Китаї була обмежена низкою факторів, зокрема відсутністю достатніх військово-політичних ресурсів і необхідністю враховувати союзницькі відносини з Японією у контексті війни. Це зумовило обережний характер американської політики, яка поєднувала принциповість у деклараціях із прагматизмом у практичних діях *(Iriye, 1972)*.

Значну роль у посиленні американської присутності відіграв економічний чинник. США намагалися розширити свою участь у фінансових та інвестиційних проєктах у Китаї, а також зміцнити торговельні позиції. Як зазначає Walter LaFeber, економічні інтереси залишалися ключовим рушієм американської політики, визначаючи її довгострокову спрямованість *(LaFeber, 1963)*.

Таким чином, у 1914 – 1918 рр. політика США у Китаї зазнала помітної еволюції: від переважно декларативної до більш активної, хоча й обмеженої у своїх можливостях. США намагалися зміцнити свої позиції у регіоні, використовуючи дипломатичні та економічні інструменти, однак не змогли повною мірою протидіяти зростанню японського впливу.

Вашингтон виступав проти надмірного посилення Японії та інших держав у Китаї, намагаючись зберегти рівновагу сил. Водночас можливості впливу США були обмеженими через внутрішню нестабільність у Китаї та відсутність військової присутності, співмірної з японською.

Отже, у роки Першої світової війни тихоокеанська стратегія США стала важливою складовою їхньої зовнішньої політики. Вона відображала прагнення США утвердитися як глобальна держава та захистити свої економічні інтереси.

Попри обмеженість ресурсів і необхідність зосередження на європейському театрі війни, США змогли зберегти активну роль у Східній Азії. Це стало підґрунтям для подальшого посилення американського впливу в регіоні у міжвоєнний період.

Тихоокеанська стратегія США у Східноазійському регіоні в 1914–1918 рр. формувалася під впливом глобальних змін, спричинених Першою світовою війною. Основними її елементами були підтримка політики «відкритих дверей», стримування японської експансії та збереження балансу сил у регіоні.

Незважаючи на обмежені можливості прямого впливу, США змогли закласти основи своєї довгострокової присутності у Східній Азії. Водночас суперечності з Японією та нестабільність у Китаї визначили складний характер регіональної політики США.

Список використаної літератури

1. Iriye A. Pacific Estrangement: Japanese and American Expansion, 1897–1911. Cambridge (MA) : Harvard University Press, 1972. 334 p.

2. Herring G. C. From Colony to Superpower: U.S. Foreign Relations since 1776. New York : Oxford University Press, 2008. 1035 p. DOI: https://doi.org/10.1093/oso/9780195078220.001.0001

3. LaFeber W. The New Empire: An Interpretation of American Expansion, 1860–1898. Ithaca (NY) : Cornell University Press, 1963. 417 p.

4. Paine S. C. M. The Japanese Empire: Grand Strategy from the Meiji Restoration to the Pacific War. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. 382 p. DOI: https://doi.org/10.1017/9780511997662

References

1. Iriye, A. (1972). Pacific estrangement: Japanese and American expansion, 1897–1911. Cambridge (MA): Harvard University Press [in English].

2. Herring, G. C. (2008). From colony to superpower: U.S. foreign relations since 1776. New York: Oxford University Press. DOI: https://doi.org/10.1093/oso/9780195078220.001.0001 [in English].

3. LaFeber, W. (1963). The new empire: An interpretation of American expansion, 1860–1898. Ithaca (NY): Cornell University Press [in English].

4. Paine, S. C. M. (2017). The Japanese empire: Grand strategy from the Meiji Restoration to the Pacific War. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: https://doi.org/10.1017/9780511997662 [in English].

Набока О. В., Воронін В. М., Михальський І. С. Тихоокеанська стратегія США у Східноазійському регіоні у 1914 – 1918 рр.

У статті здійснено комплексний аналіз тихоокеанської стратегії США у Східноазійському регіоні в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). Розглянуто передумови формування американської політики в Тихоокеанському басейні, її та посилення економічних інтересів США у регіоні. Особливу увагу приділено реалізації принципу «відкритих дверей» у Китаї як ключового елементу зовнішньополітичної стратегії Вашингтона.

Проаналізовано геополітичні зміни, спричинені Першою світовою війною, які створили сприятливі умови для посилення впливу США та Японії у Східній Азії. Визначено особливості американо-японських відносин, що мали суперечливий характер і поєднували елементи співпраці та конкуренції. Значну увагу приділено аналізу «Двадцяти однієї вимоги» Японії до Китаю 1915 р. як чинника загострення міжнародної ситуації та каталізатора дипломатичної активності США.

Досліджено реакцію американської дипломатії на японську експансію, зокрема діяльність Державного департаменту та зміст дипломатичних нот, спрямованих на захист територіальної цілісності Китаю. Окремо розглянуто угоду Лансінга-Ісії 1917 р. як спробу врегулювання суперечностей між США та Японією та приклад компромісної політики в умовах глобального конфлікту.

З'ясовано, що тихоокеанська стратегія США у 1914 – 1918 рр. характеризувалася поєднанням декларативної прихильності принципу «відкритих дверей» із прагматичними дипломатичними діями, спрямованими на стримування японського впливу та збереження балансу сил у регіоні. Встановлено, що попри обмежені можливості прямого впливу, США змогли закласти підґрунтя для подальшого посилення своєї ролі у Східній Азії у міжвоєнний період.

Ключові слова: США, Східна Азія, Тихоокеанський регіон, Перша світова війна, зовнішня політика, тихоокеанська стратегія, Китай, Японія, політика «відкритих дверей», американо-японські відносини, геополітика.

Naboka O. V., Voronin V. M., Mykhalskyi I. S. The U.S. Pacific strategy in the East Asian region in 1914 – 1918

The article provides a comprehensive analysis of the U.S. Pacific strategy in the East Asian region during the First World War (1914–1918). It examines the prerequisites for the formation of American policy in the Pacific basin and the strengthening of U.S. economic interests in the region. Particular attention is paid to the implementation of the "Open Door" policy in China as a key element of Washington's foreign policy strategy.

The study analyzes the geopolitical changes caused by the First World War, which created favorable conditions for the expansion of influence by the United States and Japan in East Asia. The specific features of U.S.-Japanese relations are identified as complex and contradictory, combining elements of both cooperation and competition. Considerable attention is devoted to the analysis of Japan's Twenty-One Demands to China in 1915 as a factor in escalating international tensions and as a catalyst for increased U.S. diplomatic activity.

The reaction of American diplomacy to Japanese expansion is examined, particularly the activities of the U.S. Department of State and the content of diplomatic notes aimed at protecting China's territorial integrity. Special attention is given to the Lansing–Ishii Agreement of 1917 as an attempt to resolve contradictions between the United States and Japan and as an example of a compromise policy in the context of global conflict.

It is concluded that the U.S. Pacific strategy in 1914–1918 was characterized by a combination of a declarative commitment to the "Open Door" principle and pragmatic diplomatic actions aimed at

containing Japanese influence and maintaining the balance of power in the region. Despite limited opportunities for direct influence, the United States managed to lay the groundwork for strengthening its role in East Asia during the interwar period.

Key words: United States, East Asia, Pacific region, First World War, foreign policy, Pacific strategy, China, Japan, Open Door policy, U.S.-Japanese relations, geopolitics.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 06.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 20.05.2026

УДК 94(477.54)"18/19":331.2:338.43
DOI: https://doi.org/10.12958/3083-7030-2026-1-63-71

Олянич Валентина Володимирівна,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, археології та гуманітарних наук
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна.
valentina.olyanich@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7880-6579

Хряпін Едуард Олександрович,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, археології та гуманітарних наук
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна.
khriapine@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4239-5069

Руднік Денис Генадійович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії, археології та гуманітарних наук
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна.
denisrudnik@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-8712-3606

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ І СЛУЖБОВЦІВ ЦИГЛЕРІВСЬКОГО ЦУКРОВОГО ЗАВОДУ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ

В умовах сучасного розвитку історичної науки зростає інтерес до дослідження історії повсякденності як важливого напряму соціальної історії, що дозволяє відтворити реальні умови життя різних соціальних груп поза межами суто політичних чи економічних процесів. Особливо актуальним є вивчення повсякденного життя робітників і службовців промислових підприємств, зокрема цукрової галузі, яка відігравала важливу роль в економічному розвитку українських земель у складі Російської імперії. Незважаючи на наявність досліджень, присвячених історії промисловості та робітничого класу, проблема комплексного аналізу соціально-економічних умов і повсякденних практик працівників конкретних підприємств залишається недостатньо розробленою. Зокрема, повсякденне життя робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу Харківської губернії у XIX – на початку XX ст. не стало предметом окремого системного дослідження. Відсутність детального вивчення таких аспектів, як умови праці, рівень заробітної плати, житлово-побутове забезпечення, харчування, соціальна інфраструктура та організація дозвілля, ускладнює цілісне розуміння процесів формування

робітничого середовища та трансформації традиційного способу життя в умовах індустріалізації. Отже, постає необхідність комплексного дослідження повсякденного життя працівників цукрового підприємства на локальному рівні.

Мета дослідження полягає у комплексній реконструкції повсякденного життя робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу Харківської губернії у XIX – на початку XX ст. крізь призму соціально-економічного виміру, зокрема аналізі умов праці, рівня життя, житлово-побутового забезпечення, харчування, соціальної інфраструктури та форм дозвілля, а також виявленні впливу індустріалізаційних процесів на формування повсякденних практик і соціальної структури трудового колективу.

Дослідження повсякденного життя робітників і службовців потребує огляду праць, присвячених розвитку цукрової промисловості. Проблематика повсякденності розширює рамки аналізу, охоплюючи господарські, соціальні та культурно-побутові аспекти. Історіографія проблеми охоплює як джерела початку XX ст. (Смоленський, 1921), так і сучасні дослідження. Праця І. Смоленського відображає стан цукрової промисловості на початку XX ст. та умови функціонування галузі. Дослідження В. Горбаньова висвітлює розвиток поміщицького господарства Харківської губернії як економічне підґрунтя галузі (Горбаньов, 2006). Праця В. Бондар окреслює підходи до вивчення повсякденності селянства (Бондар, 2010), а видання О. Астахової, Т. Крупи, В. Сушко розкриває традиційний побут Слобожанщини (Астахова, та ін., 2008). Загалом наявні праці створюють наукову основу дослідження, однак локальний вимір повсякденного життя працівників цукрової промисловості залишається недостатньо вивченим.

Для історіографії 1930-х – першої половини 1950-х рр. були характерні такі недоліки, як домінування цитатно-ілюстративного методу викладу, обмежене використання джерельної бази та ідеологічний догматизм. Новий етап у вивченні галузі розпочався у другій половині 1950-х – 1980-х рр., коли процеси десталінізації сприяли підвищенню наукового рівня досліджень. У цей період з'явилися узагальнюючі праці, зокрема монографії Л. Г. Мельника, що присвячена промисловому перевороту в Україні (Мельник, 1970). Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. досліджено у кандидатській дисертації В. В. Олянич, де охарактеризовано матеріально-технічну базу цукрової промисловості, формування кадрів виробництво та збут продукції (Олянич, 2000). Велику увагу приділено розвитку Циглерівського цукрового заводу. Повсякденне життя робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу проявляється у різноманітних соціокультурних та побутових вимірах, зокрема у сфері буденних взаємин, культури, побуту, умов праці та відпочинку, релігійних практик, а також матеріальних аспектів існування, таких як одяг, взуття й житло. Важливе значення для осмислення проблематики мають праці сучасних українських дослідників (Удод, 2010; Марочко, 2010; Коляструк, 2010; Шандра та ін., 2006), які зробили вагомий внесок у розвиток історії повсякденності та окреслили перспективні напрями подальших наукових розвідок у цій сфері. Вагомий внесок у вивчення Циглерівського цукрового заводу внесли дослідники В. В. Калініченко, В. В. Олянич, Є. П. Пугач, які на основі статистичних даних, архівних матеріалів, матеріалів Слобожанського краєзнавчого музею дослідили сторічний період заводу, повсякденне життя, виробництво, культурний розвиток (Калініченко та ін., 1999). У дослідженні В. В. Олянич, Е. О. Хряпіна, Д. Г. Рудніка, В. В. Абдиєвої «Камін у музейній колекції Слобожанського краєзнавчого музею як джерело дослідження матеріальної культури Слобожанщини» розкрито значення музейного предмета як важливого історичного джерела для вивчення матеріальної культури регіону (Олянич та ін., 2026). У статті В. В. Олянич, Е. О. Хряпіна, Н. А. Галушко здійснено комплексний аналіз сучасного стану наукових досліджень, присвячених вивченню цукрової галузі регіону (Олянич та ін., 2025).

У процесі дослідження повсякденного життя робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу Харківської губернії використано комплекс загальнонаукових і спеціально-істо-

ричних методів. Серед загальнонаукових методів застосовано аналіз і синтез, що дали змогу узагальнити джерельний матеріал і сформувати цілісне уявлення про умови праці, харчування та дозвілля працівників; порівняння – для виявлення спільних і відмінних рис у повсякденному житті робітників і службовців; системний підхід для розгляду повсякденності як комплексного соціокультурного явища. До спеціально-історичних методів належать історико-генетичний метод, який дозволив простежити формування та розвиток умов життя працівників у контексті індустріалізації; історико-порівняльний метод – для зіставлення різних соціальних груп у межах підприємства; проблемно-хронологічний метод, що забезпечив послідовний аналіз досліджуваних процесів у часовому вимірі. Важливе значення мало використання підходів історії повсякденності та історичної антропології, які спрямовані на вивчення повсякденних практик, матеріальної культури та соціальних взаємодій. Також застосовано елементи кількісного аналізу (узагальнення даних про норми харчування, витрати, склад працівників), що дало змогу більш об'єктивно оцінити соціально-економічні умови життя. Застосування зазначених методів забезпечило комплексний і науково обґрунтований аналіз повсякденного життя працівників Циглерівського цукрового заводу.

Повсякденне життя робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу Харківської губернії у XIX – на початку XX ст. формувалося під впливом соціально-економічних умов розвитку цукрової промисловості, що була однією з провідних галузей регіону (таблиця 1). Повсякденне життя робітників та службовців тісно пов'язане з умовами праці та побутом. Тому, досліджуючи тему, ми звернули особливу увагу на виробництво цукру, умови праці, заробітну плату, побут. Загалом на поч. XX ст. на цукрових заводах Лівобережжя працювало 27,8 % робітників-цукроварів України (Оляніч, 2000). Робітники, які наймалися на цукровий завод і в економії Циглерівського маєтку, приходили з селян навколишніх сіл, ще було чимало сезонних робітників, які приходили з далеку старожил селища Чапаєво. І. М. Троян (1888 р. народження) згадував: «Сезонних людей було багато. Вони приходили з різних сіл Харківщини…» (Калініченко та ін., 1999).

Таблиця 1

Склад та умови найму робітників Циглерівського цукрового заводу

Показник	Характеристика
Система найму	Через підрядчиків або службовців заводу
Контроль за робітниками	«Чорні списки» неблагонадійних працівників
Сезонність праці (завод)	Вересень – грудень (період цукроваріння)
Категорії працівників	Сезонні та постійні робітники
Гендерно-віковий склад (1902–1908)	Чоловіки – 84%, жінки – 14%, підлітки – 2%

Наведені дані свідчать, що організація праці на Циглерівському цукровому заводі мала виразно сезонний і соціально диференційований характер. Система найму базувалася на поєднанні економічної залежності селян і неформальних практик вербування, що забезпечувало підприємству дешеву робочу силу. Водночас використання «чорних списків» та адміністративних механізмів контролю посилювало залежність працівників від роботодавця. Структура зайнятості поєднувала сезонних і постійних робітників, що було зумовлено технологічною специфікою виробництва (таблиця 2).

Таблиця 2

Умови праці та життя робітників Циглерівського цукрового заводу

Категорія	Показник	Характеристика	Особливості
Організація праці	Режим роботи	Безперервне виробництво, 2 зміни, 12 годин	Виснаження робітників

Сезонність і темп	Прихід за 30 хв до зміни	Максимально швидкий	Залежність від переробки буряка
Умови праці	Робота у свята	Сирість, багнюка, сморід, вапняковий пил	Порушення трудових норм
Побут робітників	Рівень доходів	Низький відносно цін	Низький рівень життя

Узагальнені дані свідчать, що умови праці на Циглерівському цукровому заводі характеризувалися високим рівнем інтенсивності, тривалістю робочого часу та шкідливими виробничими факторами. Безперервний характер виробництва та залежність від швидкої переробки сировини зумовлювали напружений темп роботи й фактичне порушення трудових норм, зокрема роботу у святкові та вихідні дні. Соціально-економічне становище робітників залишалося складним: низький рівень оплати праці у поєднанні з високими цінами, обмежені можливості відпочинку та незадовільні житлові умови сприяли зниженню рівня життя

Повсякденне життя службовців Циглерівського цукрового заводу у XIX – на початку XX ст. формувалося в умовах індустріалізаційних процесів та характеризувалося специфічним соціальним становищем цієї групи. Службовці посідали проміжне місце між власниками підприємства і робітниками, виконуючи управлінські та технічні функції, що визначало особливості їхнього життєвого укладу. З одного боку, їх матеріальне становище було відносно стабільнішим порівняно з робітниками, з іншого – вони зазнавали постійного контролю з боку власників і перебували у стані соціальної невизначеності (Калініченко та ін., 1999; Оляніч, 2000). Організація праці службовців передбачала підвищену відповідальність, триваліший робочий день і відсутність чітко регламентованого відпочинку, що істотно впливало на їх повсякденні практики. Водночас внутрішні відносини в середовищі службовців нерідко характеризувалися конкуренцією, ієрархічною напругою та конфліктністю, що позначалося на формуванні соціально-психологічного клімату колективу (таблиця 3).

Таблиця 3

Порівняльна характеристика становища робітників і службовців

Показник	Робітники	Службовці
Матеріальне становище	Низький рівень доходів	Вищий, відносно стабільний
Характер праці	Фізична, важка, виснажлива	Розумова, управлінська
Тривалість роботи	До 12 год/добу, без вихідних	Довший день, без чіткого графіка
Умови праці	Шкідливі (пил, сирість)	Менш шкідливі, але напружені
Стабільність зайнятості	Сезонність, залежність від найму	Відносна стабільність, але ризик звільнення
Контроль і залежність	«Чорні списки», штрафи	Контроль з боку власників
Соціальний статус	Нижчий прошарок	Проміжне положення

Порівняльний аналіз становища робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу свідчить про наявність суттєвої соціальної диференціації в межах трудового колективу. Робітники перебували у більш складних умовах, що характеризувалися важкою фізичною працею, низьким рівнем оплати, сезонністю зайнятості та відсутністю соціальних гарантій, що зумовлювало формування протестних настроїв і розвиток страйкового руху. Натомість службовці мали відносно кращий матеріальний стан і стабільнішу зайнятість, однак їхнє становище залишалося суперечливим через залежність від власників, підвищені вимоги до праці та відсутність чітко визначених трудових прав. Таким чином, обидві соціальні групи перебували у стані залежності від адміністрації підприємства, проте характер цієї залежності був різним: для робітників вона мала переважно економічний і експлуатаційний характер, тоді як для службовців – адміністративно-психологічний

Аналіз дозвілля робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу у XIX – на початку XX ст. дозволяє глибше зрозуміти особливості їхнього повсякденного життя та соціокультур-

них практик. Форми проведення вільного часу визначалися рівнем матеріального забезпечення, умовами праці, тривалістю робочого дня, а також збереженням традиційної культури й впливом індустріалізаційних процесів (Калініченко та ін., 1999; Олянич, 2000). Відмінності у соціальному статусі цих груп зумовлювали різний доступ до культурних ресурсів і специфіку організації дозвілля. Подана таблиця 4 відображає ключові аспекти та порівняльні характеристики дозвілля робітників і службовців, що дає змогу простежити поєднання традиційних і нових форм відпочинку в умовах соціально-економічних трансформацій досліджуваного періоду.

Таблиця 4

Дозвілля робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу

Показник	Робітники	Службовці	Особливості
Фактори формування дозвілля	Низькі доходи, виснажлива праця	Вищі доходи, інтелектуальна праця	Вплив соціального статусу
Традиційні форми	Родинне спілкування, церква, ярмарки, вечорниці	Частково збережені	Вплив селянської культури
Нові форми дозвілля	Корчми, зібрання, обговорення подій	Читання, самоосвіта, громадські заходи	Ознаки модернізації
Соціальний вплив	Колективні форми відпочинку	Індивідуалізація дозвілля	Різний характер взаємодії

Порівняльний аналіз дозвілля робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу засвідчує, що форми проведення вільного часу безпосередньо залежали від соціально-економічного становища та умов праці. Для робітників характерним було переважання традиційних, колективних форм дозвілля, тісно пов'язаних із селянською культурою та релігійними практиками, що зумовлювалося обмеженістю ресурсів і вільного часу. Натомість службовці мали ширші можливості для культурного розвитку та індивідуалізованого відпочинку, хоча їхнє дозвілля також обмежувалося інтенсивністю праці та службовими обов'язками. Таким чином, дозвілля обох соціальних груп відображало процеси соціокультурної трансформації в умовах індустріалізації, поєднуючи традиційні та модернізаційні елементи.

Досліджуючи повсякденне життя робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу (Калініченко та ін., 1999), особливу увагу слід приділити харчуванню як одному з ключових елементів матеріальної культури. Саме раціон, режим прийому їжі та способи її організації відображають рівень життя, соціальну диференціацію та економічні можливості різних груп населення. Аналіз харчування дає змогу глибше зрозуміти умови праці, побуту та соціальні відмінності в межах заводського середовища (таблиця 5).

Таблиця 5.

Особливості та відмінності харчування робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу

Показник	Робітники	Службовці
Кількість прийомів їжі	3-4 рази на день	5 разів на день
Організація харчування	Загальний казан або натурпайок	Індивідуальне або окрема кухня
Основу раціону становили	Хліб, каша, борщ, куліш	Супи, м'ясні страви, овочі
Додаткові продукти	Оселедець, тараня, бобові	Молочні продукти, яйця, масло
Вартість харчування	12–18 коп./день; ~4 крб./місяць	40–50 коп./день; ~8-10 крб./місяць

Порівняльний аналіз харчування робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу свідчить про чітко виражену соціальну диференціацію в умовах повсякденного життя. Раціон робітників був калорійним, але одноманітним і обмеженим за складом, що зумовлювалося важкою фізичною працею та невисоким рівнем матеріального забезпечення. Натомість службовці

мали доступ до більш різноманітного й якісного харчування, що включало ширший асортимент продуктів і відображало їхній вищий соціальний статус. Таким чином, харчування виступає важливим індикатором соціально-економічних відмінностей і дозволяє глибше зрозуміти особливості організації побуту та рівень життя різних груп населення в межах заводського середовища кінця XIX – початку XX ст.

У результаті дослідження повсякденного життя робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу Харківської губернії у XIX – на початку XX ст. встановлено, що соціально-економічні умови суттєво впливали на організацію праці, побут і рівень життя різних категорій персоналу. Аналіз соціального складу засвідчив наявність чіткої ієрархії між робітниками та службовцями, що проявлялася у відмінностях у рівні доходів, характері зайнятості та соціальному статусі. Робітники становили основну масу трудового колективу, виконуючи важку фізичну працю, тоді як службовці займали адміністративні та технічні посади, що забезпечувало їм більш стабільні умови існування. Умови праці робітників характеризувалися значною інтенсивністю, тривалістю робочого дня та залежністю від сезонності виробництва. Натомість службовці працювали в більш регламентованому режимі, що сприяло кращій організації їхнього повсякденного життя. Важливим показником соціально-економічних відмінностей виступало харчування. Раціон робітників був калорійним, але одноманітним і обмеженим за якісним складом, тоді як службовці споживали більш різноманітну та поживну їжу. Організація харчування (загальний казан, натурпайок) у робітників відображала колективний характер побуту, тоді як у службовців переважали індивідуалізовані форми споживання. Порівняльний аналіз дозвілля робітників і службовців засвідчує, що форми проведення вільного часу безпосередньо залежали від їхнього соціально-економічного становища та умов праці. Для робітників було характерне переважання традиційних, колективних форм дозвілля, тісно пов'язаних із селянською культурою та релігійними практиками, що зумовлювалося обмеженістю ресурсів і вільного часу. Натомість службовці мали ширші можливості для культурного розвитку та індивідуалізованого відпочинку, хоча їхнє дозвілля також певною мірою обмежувалося інтенсивністю праці та службовими обов'язками. Перспективи подальшого вивчення повсякденного життя робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу полягають у розширенні джерельної бази та поглибленні міждисциплінарного підходу. Доцільним є залучення нових краєзнавчих матеріалів, зокрема писемних та речових джерел Слобожанського краєзнавчого музею, листування та усних свідчень, що дозволить детальніше реконструювати індивідуальні практики повсякдення. Таким чином, повсякденне життя працівників Циглерівського цукрового заводу демонструє чітку соціальну диференціацію, зумовлену економічними можливостями, професійним статусом і умовами праці. Дослідження дозволяє глибше зрозуміти специфіку їхнього побуту та відображає процеси соціокультурної трансформації в умовах індустріалізації, у яких поєднувалися традиційні та модернізаційні елементи.

Список використаної літератури

1. Смоленський І. Про становище цукрової промисловості на Україні. *Вісник цукрової промисловості.* 1921. № 1–3. С. 65–82.

2. Горбаньов В. В. Поміщицьке господарство Харківської губернії у другій половині XIX ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2006. 19 с.

3. Бондар В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: до історіографії питання. *Краєзнавство.* 2010. № 3. С. 10–14.

4. Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини : альбом. (2-ге вид., допов.). Харків : Колорит, 2008. 143 с.: іл.

5. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. *Український історичний журнал.* 1970. № 12. С. 25–35.

6. Олянич В. В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці XIX – на початку XX століття) : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2000. 19 с.

7. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): колективна монографія* / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 17–39.

8. Марочко В. Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 1. С. 95–109.

9. Коляструк О. Необхідність і мотивація вивчення повсякдення. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : колективна монографія* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 1. С. 5–8.

10. Шандра В. С., Крижанівська О. О., Вільшанська О. Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. № 11. С. 28–39.

11. Калініченко В. В., Олянич В. В., Пугач Є. П. Століття поступу. Харків, 1999. 142 с.

12. Олянич В. В., Хряпін Е. О., Руднік Д. Г., Абдиєва В. В. Камін у музейній колекції Слобожанського краєзнавчого музею як джерело дослідження матеріальної культури Слобожанщини. *Advances in Science and Humanity: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (March 29–31, 2026).* Відень, 2026. С. 135–141.

13. Олянич В. В., Хряпін Е. О., Галушко Н. А. Сучасна історіографія розвитку цукрової промисловості Слобідської України (кінець XIX – початок XX ст.): проблеми, тенденції, перспективи. *Вісник науки та освіти. Серія «Історія та археологія».* 2025. Вип. 10(40). С. 2820–2833. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-10(40)-2820-2833

References

1. Smolenskyi, I. (1921). Pro stanovyshche tsukrovoi promyslovosti na Ukraini [On the state of the sugar industry in Ukraine]. *Visnyk tsukrovoi promyslovosti – Sugar Industry Bulletin, (1–3),* 65–82 [in Ukrainian].

2. Horbanov, V. V. (2006). Pomishchytske hospodarstvo Kharkivskoi hubernii u druhii polovyni XIX st. [Landlord economy of Kharkiv province in the second half of the 19th century]. *Extended abstract of Candidate's thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].

3. Bondar, V. (2010). Povsiakdenne zhyttia selianstva Naddnieprianskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: do istoriohrafii pytannia [Everyday life of the peasantry of Dnieper Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries: to the historiography of the issue]. *Kraieznavstvo – Local history, (3),* 10–14 [in Ukrainian].

4. Astakhova, O. V., Krupa, T. M., & Sushko, V. A. (2008). Sviata ta pobut Slobozhanshchyny [Holidays and everyday life of Slobozhanshchyna]. (2-he vyd., dopov.). Kharkiv: Koloryt [in Ukrainian].

5. Melnyk, L. H. (1970). Tekhnichnyi perevorot na Ukraini u XIX st. [The technical revolution in Ukraine in the 19th century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal, (12),* 25–35 [in Ukrainian].

6. Olianych, V. V. (2000). Rozvytok tsukrovoi promyslovosti na Livoberezhnii Ukraini (naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia) [Development of the sugar industry in Left-Bank Ukraine (late 19th – early 20th century)]. *Extended abstract of Candidate's thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].

7. Udod, O. (2010). Istoriia povsiakdennosti: pytannia metodolohii ta istoriohrafii [History of everyday life: questions of methodology and historiography]. *Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.) – Post-war Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s – mid-1950s: Collective monograph.* (pp. 17–39). Kyiv: Instytut istorii

Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

8. Marochko, V. (2010). Teoretyko-metodolohichni aspekty selianskoho povsiakdennia [Theoretical and methodological aspects of peasant everyday life]. *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.) –Essays on everyday life of Soviet Ukraine in the NEP era (1921–1928).* (Part 1, pp. 95–109). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

9. Koliastruk, O. (2010). Neobkhidnist i motyvatsiia vyvchennia povsiakdennia [Necessity and motivation for studying everyday life]. In: S. V. Kulchytskyi (Ed.), *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.) – Essays on everyday life of Soviet Ukraine in the NEP era (1921–1928).* (Part 1, pp. 5–8). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

10. Shandra, V. S., Kryzhanivska, O. O., & Vilshanska, O. L. (2006). Istoriia povsiakdennosti yak naukovyi pidkhid dlia vdoskonalennia doslidzhen istorii Ukrainy XIX – pochatku XX stolittia [History of everyday life as a scientific approach to improving research on the history of Ukraine in the 19th – early 20th centuries]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of Ukrainian history in the 19th and early 20th centuries, (11),* 28–39 [in Ukrainian].

11. Kalinichenko, V. V., Olianych, V. V., & Puhach, Ye. P. (1999). Stolittia postupu [A century of progress]. Kharkiv [in Ukrainian].

12. Olianych, V. V., Khriapin, E. O., Rudnik, D. H., & Abdyieva, V. V. (2026). Kamin u muzeinii kolektsii Slobozhanskoho kraieznavchoho muzeiu yak dzherelo doslidzhennia materialnoi kultury Slobozhanshchyny [A fireplace in the museum collection of the Slobozhanskyi Local History Museum as a source for studying material culture of Slobozhanshchyna]. *Advances in Science and Humanity: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference.* (pp. 135–141). Vienna [in Ukrainian].

13. Olianych, V. V., Khriapin, E. O., & Halushko, N. A. (2025). Suchasna istoriohrafiia rozvytku tsukrovoi promyslovosti Slobidskoi Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.): problemy, tendentsii, perspektyvy [Modern historiography of the development of the sugar industry in Slobidska Ukraine (end of the 19th – beginning of the 20th century): problems, trends, prospects]. *Visnyk nauky ta osvity. Seriia «Istoriia ta arkheolohiia» – Bulletin of Science and Education. Series «History and archeology», 10*(40), 2820–2833. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-10(40)-2820-2833 [in Ukrainian].

Олянич В. В., Хряпін Е. О., Руднік Д. Г. Повсякденне життя робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу Харківської губернії у XIX – на початку XX ст.: соціально-економічні аспекти

У статті досліджується повсякденне життя робітників і службовців Циглерівського цукрового заводу Харківської губернії у XIX – на початку XX ст. крізь призму соціально-економічного виміру. Актуальність теми зумовлена зростанням інтересу сучасної історичної науки до мікроісторичних підходів та історії повсякденності, що дозволяють відтворити реальні умови життя різних соціальних груп у контексті індустріалізаційних процесів і трансформації традиційного суспільства. Метою дослідження є реконструкція соціально-економічних умов існування працівників цукрового підприємства, зокрема рівня оплати праці, тривалості робочого дня, житлово-побутових умов, харчування та форм дозвілля. Особливу увагу приділено співвідношенню між виробничою діяльністю та повсякденними практиками, що формували життєвий уклад робітників і службовців, а також впливу економічних і технологічних змін на трансформацію їхнього способу життя. З'ясовано, що повсякденне життя працівників заводу визначалося поєднанням традиційних аграрних елементів і нових індустріальних практик, що формувалися в умовах модернізаційних процесів. Встановлено, що умови праці та рівень життя значною мірою залежали від соціального статусу працівників, сезонності виробництва, організації праці, а також економічної політики підприємства і загальних тенденцій розвитку

цукрової промисловості регіону. Доведено, що формування робітничого середовища супроводжувалося поступовою зміною соціальних орієнтирів, зростанням ролі колективних форм взаємодії та появою нових елементів повсякденної культури. Результати дослідження сприяють поглибленню уявлень про соціальну історію Харківщини, розширюють наукові підходи до вивчення історії праці та повсякденності й дозволяють ширше осмислити процеси становлення робітничого середовища в Україні у XIX – на початку XX ст., а також можуть бути використані у подальших історичних, соціологічних та краєзнавчих дослідженнях.

Ключові слова: повсякденне життя, робітники, службовці, цукрова промисловість, Циглерівський цукровий завод, Харківська губернія, XIX – початок XX ст., соціально-економічні умови, праця, рівень життя, побут, індустріалізація, робітниче середовище, історія повсякденності, локальна історія.

Olianych V. V., Khriapin E. O., Rudnik D. H. Everyday life of workers and employees of the Ziegler Sugar Factory of Kharkiv Governorate in the 19th – early 20th centuries: socio-economic aspects

The article examines the everyday life of workers and employees of the Ziegler Sugar Factory of Kharkiv Governorate during the 19th and early 20th centuries through the lens of the socio-economic dimension. The relevance of the topic is due the growing interest of modern historical scholarship in microhistorical approaches and the history of everyday life, which make it possible to reconstruct the real living conditions of various social groups within the context of industrialization processes and the transformation of traditional society. The aim of the study is to reconstruct the socio-economic conditions of the factory workers' existence, in particular the level of wages, the length of the working day, housing and living conditions, nutrition, and forms of leisure. Special attention is paid to the relationship between production activity and everyday practices that shaped the way of life of workers and employees, as well as to the impact of economic and technological changes on the transformation of their lifestyle. It has been established that the everyday life of factory workers was determined by a combination of traditional agrarian elements and new industrial practices that emerged under conditions of modernization. It is demonstrated that working conditions and living standards largely depended on the social status of employees, the seasonality of production, the organization of labor, as well as the enterprise's economic policy and general trends in the development of the regional sugar industry. The study proves that the formation of the working environment was accompanied by gradual changes in social orientations, the increasing role of collective forms of interaction, and the emergence of new elements of everyday culture. The results contribute to a deeper understanding of the social history of the Kharkiv region, expand scholarly approaches to the study of labor and everyday life history, and allow for a broader interpretation of the processes of formation of the working-class environment in Ukraine in the 19th and early 20th centuries. They may also be used in further historical, sociological, and regional studies.

Key words: everyday life, workers, employees, sugar industry, Ziegler Sugar Factory, Kharkiv Governorate, 19th – early 20th centuries, socio-economic conditions, labor, standard of living, household, industrialization, working environment, history of everyday life, local history.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 10.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 20.05.2026

УДК 94(477)"1917/1919":271.2-726.1(092)
DOI: https://doi.org/10.12958/3083-7030-2026-1-72-80

Рубан Микола Юрійович,
доктор філософії, доктор богослов'я,
доцент кафедри історії та археології
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
м. Полтава, Україна.
nikolas.kindle@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6396-4531

УЧАСТЬ АРХІЄПИСКОПА ОЛЕКСІЯ (ДОРОДНІЦИНА) В УКРАЇНСЬКОМУ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОМУ РУСІ (1917 – 1919)

Постановка проблеми. Історія Православної Церкви в Україні у ХХ ст. характеризується систематичною актуалізацією питання відродження її характерних аутентичних традицій і водночас загальною тенденцією перегляду її канонічного статусу з метою подальшого усамостійнення від сполітизованих іноземних релігійних центрів. У наш час ці питання не втратили своєї актуальності, однак сучасна нам релігійна ситуація не сприяє їхньому вирішенню. Причиною тому виступає існуюче в Українському Православ'ї розділення, що виникло унаслідок відсутності в значної частини наших ієрархів та громадян як духовно-релігійної, так і національної свідомості. Особливо гостро це відчувається на східних теренах України, де традиційно поширені стереотипні судження відносно автокефалії Української Церкви, де остання часто асоціюється з вигаданим «уніатизмом» (Ісіченко, 2013, с. 444). Утім, слід також зазначити, що біля витоків ідеї української церковної автокефалії у 1917 р. стояв уродженець Луганщини архієпископ Олексій (Дородніцин), який в умовах становлення української державності очолив рух за унормування канонічного статусу Православної Церкви в Україні. На жаль, активна церковна діяльність владики до сьогодні залишається маловідомою на його історичній батьківщині, однак беззаперечною залишається її важливе історичне значення.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню історії національного церковно-релігійного руху, а надто ж інституціалізації Української Православної Церкви в період Визвольних змагань присвячені роботи І. Власовського (1998), В. Ульяновського (1997), А. Зінченка (1993), А. Стародуба (1999), О. Ігнатуші (2018), В. Пащенка, А. Киридон (2004), І. Преловської (1997), С. Бондар (2025), С. Татаринова (2010); С. Татаринова, М. Рубана (2017) та інших. Окремі аспекти проблеми в ширшому церковно-історичному та міжнародному контекстах висвітлено також у працях F. Heyer (1953), B. Bociurkiw (1985), N. Denysenko (2020), G. Bondarenko, Z. Borysiouk (2022) та C. Marangé (2019). Попри наявність низки ґрунтовних праць, присвячених вказаній тематиці, спеціальне висвітлення ролі архієпископа Олексія (Дородніцина) в цих процесах і досі залишається неповним. Історіографія проблеми має нерівномірний характер: одні дослідження зосереджені переважно на загальному перебігу автокефального руху, інші – на інституційній історії ВПЦР та перебігу Всеукраїнського Собору 1918 р., тоді як персональний вимір, регіональний контекст походження й діяльності ієрарха, а також низка конкретних обставин його участі в українському церковному русі висвітлені фрагментарно. Ситуацію ускладнює і стан джерельної бази, адже документи Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р. та пов'язані з ним матеріали збереглися неповно й розпорошено, що не завжди дає змогу цілісно та неупереджено реконструювати перебіг подій. Саме це зумовлює потребу в подальшому уточненні фактології та переосмисленні місця архієпископа Олексія в історії Православної Церкви в Україні.

Таким чином, **об'єктом** дослідження є український церковний рух доби революційних подій 1917 – 1919 рр. та процес інституційного становлення Православної Церкви в Україні. **Предметом** дослідження є участь архієпископа Олексія (Дородніцина) у діяльності Всеукраїнської православної церковної ради, підготовці та перебігу Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р., а також його позиція щодо канонічного статусу Української Православної Церкви в період Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Вибір даного періоду обумовлюється необхідністю детального аналізу та пошуку першопричин занепаду автокефального руху в Україні міжвоєнного періоду.

Мета дослідження полягає у тому, аби на основі наукових джерел та історичної літератури з'ясувати історичні обставини довкола церковної діяльності архієпископа Олексія (Дородніцина) в українському церковному русі 1917 – 1919 рр., насамперед у складі ВПЦР та підготовці й перебігу Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р., що передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань: по-перше, з'ясувати історичні передумови київського періоду діяльності архієпископа Олексія; по-друге, проаналізувати діяння Всеукраїнського церковного Собору (1918 р.); по-третє, визначити подальшу долю ієрарха після Собору (1918 – 1919 рр.).

Методологічна основа. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема, застосовано історико-генетичний метод, що дав змогу простежити передумови та розвиток участі архієпископа Олексія (Дородніцина) в українському церковному русі доби Визвольних змагань; історико-порівняльний метод, використаний для зіставлення позицій різних учасників церковного процесу, насамперед представників ВПЦР, єпископату та церковно-громадського середовища; а також інституційний підхід, який уможливив аналіз діяльності Всеукраїнської православної церковної ради та Собору 1918 р. як ключових форм організації українського церковного життя. Водночас важливе значення мали принципи критики джерел та історіографічного аналізу, що дозволили уточнити фактологічний матеріал, виявити дискусійні аспекти проблеми й об'єктивніше реконструювати місце архієпископа Олексія в процесах інституційного становлення Православної Церкви в Україні. Під час підготовки рукопису автором були використані інструменти ChatGPT, Gemini, LanguageTool та Grammarly з метою мовно-стилістичної перевірки тексту.

Виклад основного матеріалу. Архієпископ Олексій (в миру – Дородніцин Анемподист Якович) народився 2 листопада 1859 р. у с. Успенське, Слов'яносербського повіту, Катеринославської губернії (нині – смт. Успенка, Луганської області) у родині дяка (Цыпин, 2000, с. 665). Духовну освіту здобув у Катеринославській духовній семінарії, згодом – у Московській Духовній Академії, яку закінчив у 1885 р. зі ступенем кандидата богослов'я та права здобуття магістерського ступеня без нового усного випробовування. Викладав у Херсонському духовному училищі, паралельно перебуваючи на посаді антиштундистського місіонера. У 1891 р. постановою Святійшого Синоду за науковий твір «Церковно-законодавча діяльність Карла Великого» отримав ступінь магістра богослов'я.

У березні 1902 р. отримав чернечий постриг з іменем Олексій, у цьому ж році висвячений у ієромонахи та призначений інспектором Ставропольської духовної семінарії. У вересні 1903 р. був возведений до сану архімандрита та призначений ректором Литовської духовної семінарії. 30 травня 1904 р. у Харківському кафедральному соборі відбулась архієрейська хіротонія архімандрита Олексія на єпископа Сумського – вікарія Харківської єпархії. 18 липня 1905 р. був переведений на Єлисаветградську вікарну кафедру Херсонської єпархії, а вже 27 серпня переведений на Чистопольську вікарну кафедру Казанської єпархії та призначений ректором Казанської Духовної Академії. У березні 1910 р. за твір «Релігійно-раціоналістичний рух на півдні Росії у другій половині XIX ст.» Святійшим Синодом був затверджений у ступені доктора Церковної історії. 17 січня 1912 р. преосвященний єпископ Олексій був призначений

керуючим Саратівської єпархії, а 20 липня 1914 р. – керуючим Володимиро-Суздальської єпархії з возведенням до сану архієпископа (Цыпин, 2000, с. 666).

Революційні події спинили стрімку кар'єру молодого архієрея. Навесні 1917 р. єпархіальний з'їзд духівництва та мирян зажадав видалення архієрея з кафедри за деспотичний стиль керівництва та грубе поводження з кліром. З огляду на складність ситуації Святійший Синод постановив почислити архієпископа Олексія на спокій та призначити єпархіальні вибори правлячого єпископа. Будучи на спокої, архієпископ Олексій оселився в Катеринославі, згодом – у Києво-Печерській лаврі. Під час перебування у Києві архієпископ Олексій опинився у центрі подій довкола інституційного становлення Української Церкви в молодій українській державі. У цей час він уклав перший молитовник українською мовою (Ісіченко, 2013, с. 443).

6 грудня 1917 р. на засіданні ініціативного комітету для скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору, що мав вирішити подальший канонічний статус Православної Церкви в Україні, було утворено Тимчасову Всеукраїнську Православну Церковну Раду (далі – ВПЦР) для його підготовки. До складу Ради увійшли члени Комісії по скликанню Всеукраїнського Собору, обрані на Київському єпархіальному з'їзді та представники різних українських організацій. Головою Церковної Ради мав бути вікарій Київської єпархії – єпископ Уманський Димитрій (Вербицький), який, будучи українцем за походженням, виявляв співчуття національним прагненням власного народу. Однак, єпископ Димитрій не прийняв пропозиції представників ВПЦР очолити український церковний рух. За цих обставин члени Ради вирішили звернутися до архієпископа Олексія (Дородніцина), на що останній висловив свою принципову згоду.

У своїх спогадах митрополит УАПЦ Василь Липківський згадує, що архієпископ Олексій був «*гарний свідомий українець, палкий промовець, чим і прихилив до себе вояків*» (Липківський, 1961, с. 8). На той час діяльність Церковної Ради була зосереджена довкола організації Всеукраїнського Собору. Участь в цьому русі досвідченого ієрарха як архієпископ Олексій суттєво активізувала роботу членів Ради на пленарних засіданнях. Однак, майже одразу новоутворена інституція зустріла суттєві перешкоди для свого функціонування. Зокрема, важко складалися взаємовідносини ВПЦР та соціалістичних очільників Центральної Ради. Так на особистому прийомі в грудні 1917 р. делегація ВПЦР, очолена архієпископом Олексієм, звернулася з проханням про утворення секретаріату церковних справ при українському урядові, на що В. Винниченко відповів, що він, як соціаліст, принципово не визнає Церкву, а М. Грушевський категорично заперечив: «*Обійдемось без попів!*» (Ульяновський, 1997, с. 40). До того ж проукраїнська діяльність ВПЦР була вороже зустрінута правлячими єпископами українських єпархій, переважна більшість яких, будучи росіянами за походженням, категорично не визнавала «*українців*» тим більше їхнє право на якесь самовизначення.

17 (30) грудня 1917 р. до Києва прибула делегація від патріарха Тихона на чолі з екзархом Кавказьким, митрополитом Платоном (Рождественським), яка мала привезти патріаршу Грамоту з благословенням ВПЦР скликати Всеукраїнський Собор. Чотириденні перемовини делегації з активом ВПЦР на чолі з архієпископом Олексієм не дали бажаних результатів, оскільки з самого початку митрополит Платон зайняв ворожу позицію по відношенню до автокефального руху в Православній Церкві на території України. Урешті-решт, перемови були скасовані, а бажана мета унормування канонічного статусу Української Православної Церкви – суттєво ускладнена. Аналізуючи ці події, професор І. Власовський слушно підкреслює, що нейтралітет української влади у церковному питанні помножений на шовіністичну позицію московського єпископату фатально відбилися на церковній справі в Україні в роках національного відродження (Власовський, 1998, с. 21).

Попри ці обставини, ВПЦР досягла своєї головної мети – 7 (20) січня 1918 р. у Києві розпочала свою роботу перша сесія Всеукраїнського Православного Собору. Більшість учасни-

ків Собору виступала за автокефалію, до того ж у цей час було проголошено IV Універсал Центральної Ради, який створював канонічні підстави до усамостійнення Української Православної Церкви. Упереджуючи негативні наслідки соборних визначень для власного положення, єпископи вдалися до обмеження впливу автокефальної групи на Соборі. Насамперед їхня діяльність була спрямована на позбавлення ВПЦР канонічної влади, для чого було заборонено у священнодійстві головного ідеолога та почесного голову ВПЦР – архієпископа Олексія. 7 (20) січня 1918 р., ієрарха було заборонено у священнослужінні за відмову виконати розпорядження патріарха Тихона: прибути до Москви та прийняти призначення управителем заштатного Бершадського монастиря Подільської єпархії (Стародуб, 2012, с. 519–520). Попри запевнення митрополита Платона (Рождественського), що він домовиться з патріархом Тихоном щодо зняття заборони, за цих обставин архієпископ Олексій був позбавлений права участі та роботи на Соборі (Липківський, 1961, с. 9). Тим не менш, перша сесія Собору була вкрай нетривалою, й перервалася внаслідок російсько-більшовицької агресії.

Зрештою, під час відновленої другої сесії Всеукраїнського православного церковного собору, відкритої 7 (20) червня 1918 р. вже за доби Гетьманату П. Скоропадського, після тривалого протистояння між українською та проросійською течіями було ухвалено «Положення про тимчасове вище управління Православної Церкви на Україні» від 26 червня (9 липня) 1918 р., яким фактично інституціоналізовано окрему Українську Православну Церкву як автономно керовану церковну структуру в канонічному зв'язку з Всеросійським Патріархом. Згідно з цим актом, найвищим органом церковної законодавчої, адміністративної та судової влади в Україні визначався Український Церковний Собор, що мав скликатися раз на 3 роки; у міжсоборний період діяли Священний Собор усіх правлячих єпископів українських єпархій та Вища Церковна Рада, яка складалася з митрополита Київського і Галицького, 3 єпископів, 4 кліриків та 6 мирян. При цьому митрополит Київський і Галицький очолював усі органи вищого церковного управління, а Всеросійський Патріарх затверджував і благословляв Київського митрополита, єпископів українських єпархій, а також приймав скарги на Київського митрополита та зберігав право вищого суду в церковних справах. Отже, Всеукраїнський Собор 1918 р. не проголосив автокефалії, але оформив Українську Православну Церкву як автономну церковно-адміністративну одиницю в складі колишньої Російської Православної Церкви (Стародуб, 2010, с. 222–225). Водночас, унаслідок заборони у священнослужінні та обмежень, накладених єпископатом, один із головних ідеологів автокефального руху Православної Церкви в Україні – архієпископ Олексій (Дородніцин) – був виключений із діянь Собору і не зміг узяти в них участі.

З незрозумілих причин подальша співпраця ВПЦР та архієпископа Олексія (Дородніцина) була перервана. Крім того, позиції архієпископа Олексія в загальноукраїнському церковному середовищі додатково послаблювалися поширенням чуток і звинувачень щодо його можливої причетності до пропагандистської кампанії щодо постаті митрополита Київського Володимира (Богоявленського), а в ширшому церковно-публіцистичному середовищі – навіть до опосередкованого підбурювання ворожих елементів напередодні його вбивства (Heyer, 1953, с. 46). Однак подібні твердження ніколи не були доведені й мали виразно полемічний характер. Напередодні більшовицького повстання ієрарх залишив Лавру та збирався вирушити до сестри в Луганськ. Утім, потяг до Катеринослава, яким мав їхати владика, не пішов, а тому він зупинився у члена ВПЦР священника Павла Корсуновського, де і перебував увесь час повстання та активних бойових дій. Під час окупації архієпископ Олексій відбув на санях через поля до чергової залізничної станції, звідки і відбув до Луганська (Власовський, 1998, с. 31). Подальші відомості з життя владики нечисленні. За спогадами Д. Дорошенка, у лютому 1919 р. архієпископ Олексій прибув до Кам'янця-Подільського, де викладав історію первісного християнства

у місцевому державному українському університеті (Дорошенко, 2007, с. 12). Вочевидь, під час подальших політичних подій архієпископ Олексій емігрував на південь, де тимчасовим церковним управлінням при Збройних Силах Півдня Росії, опальний архієрей був засланий до заштатного Донського монастиря у м. Новоросійську, де і помер від паралічу серця у січні 1920 р. Архієпископ Євлогій (Георгієвський) описує жахливу картину поховання архієпископа Олексія, труп якого пролежав в одній білизні 3 дні у хліві, і після відспівування був похований на краю кладовища у Новоросійську (Георгиевский, 1947, с. 355–356).

Висновки. Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що архієпископ Олексій (Дородніцин) посідав важливе місце в українському церковно-релігійному русі доби Визвольних змагань і став одним із тих архієреїв, які на початковому етапі Української Революції підтримали прагнення до унормування канонічного статусу Православної Церкви в Україні. Київський період його діяльності засвідчив, що владика не лише опинився в центрі процесів організаційного становлення українського церковного життя, а й активно долучився до роботи Всеукраїнської православної церковної ради, підготовки Всеукраїнського православного церковного собору та обстоювання ідеї широкого церковного самовизначення. У цьому сенсі його участь була важливою як для формування організаційних передумов Помісного Всеукраїнського Собору, так і для ідеологічного оформлення автокефалії УПЦ.

Водночас перебіг соборних подій 1918 р. виявив глибоке протистояння між проукраїнською та проросійською течіями в середовищі православного єпископату, духовенства й мирян. Унаслідок заборони у священнослужінні та обмежень, накладених єпископатом, один із головних ідеологів автокефального руху Православної Церкви в Україні – архієпископ Олексій (Дородніцин) – був виключений із діяльності Собору. За цих умов остаточні рішення відновленої другої сесії Всеукраїнського Собору були ухвалені вже без його безпосередньої участі. Прийняте «Положення про тимчасове вище управління Православної Церкви на Україні» не проголосило автокефалії, але фактично поклало початок інституалізації окремої Української Православної Церкви як автономно керованої церковно-адміністративної структури в канонічному зв'язку з Всеросійським Патріархом. Отже, Собор 1918 р. став важливим етапом оформлення українського церковного життя, але водночас засвідчив межі тогочасного компромісу, який виявився не на користь автокефального руху православного духовенства.

Подальша доля архієпископа Олексія після Всеукраїнського Собору має, на нашу думку, показове значення. Вимушене усунення владики від соборного процесу, його від'їзд із Києва, подальше перебування в Луганську, Кам'янці-Подільському та трагічне завершення життя на півдні колишньої імперії відображають драматизм становища тих церковних діячів, які в революційну добу намагалися поєднати церковну традицію з українським національним відродженням. Неуважне ставлення ВПЦР до свого першого голови й найбільш прихильного єпископа багато в чому визначило розвиток майбутніх взаємовідносин ініціативних священників УАПЦ та канонічного єпископату в Україні. Фактично залишивши архієпископа Олексія після його заборони, не вживши жодних заходів до опротестування цього безпідставного засудження, ВПЦР проґавила видатного проукраїнського ієрарха в час безпосередньої потреби у набутті власного єпископату. Показовим є те, що напередодні Першого Всеукраїнського Православного Собору УАПЦ 1921 р. ВПЦР вирядила за архієпископом Олексієм М. Кочата, який шукав владику до листопада 1921 р., але так і не знайшов його…. (Нікітенко, 2011, с. 19). Вважаємо, що роль архієпископа Олексія (Дородніцина) в українському церковному русі 1917–1919 рр. та в ширшому контексті подій була значно вагомішою, ніж це зазвичай відображено в історіографії, а його церковна діяльність потребує подальшого уважного вивчення як у загальноукраїнському, так і в регіональному вимірі його діяльності на Донбасі.

Список використаної літератури

1. Bociurkiw B. R. The Politics of Religion in the Ukraine: The Orthodox Church and the Ukrainian Revolution, 1917–1919. Washington, D.C. : Woodrow Wilson International Center for Scholars; Kennan Institute for Advanced Russian Studies, 1985. 72 p.

2. Bondarenko G., Borysiouk Z. L'Église, facteur d'évolution ethnoculturelle du peuple ukrainien au XXe siècle. Ethnologie française. 2022. No 3. Vol. 52. P. 583–590. DOI: https://doi.org/10.3917/ethn.223.0583

3. Denysenko N. Explaining Ukrainian autocephaly: politics, history, ecclesiology, and the future. *Canadian Slavonic Papers.* 2020. Vol. 62, No. 3–4. P. 426–442. DOI: https://doi.org/10.1080/00085006.2020.1834706

4. Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Köln-Braunsfeld : Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, 1953. 259 p.

5. Marangé C. L'Église autocéphale d'Ukraine. Esprit. 2019. No 3(mars). P. 25–29. DOI: https://doi.org/10.3917/espri.1903.0025

6. Бондар С. Еволюція підходів до церковної політики в Українській Народній Республіці. *Науково-теоретичний альманах «Грані».* 2025. Т. 28, № 2. С. 27–43. DOI: https://doi.org/10.15421/172536

7. Липківський В., митр. Відродження Української Церкви / із вступом і замітками С. В. Савчука. Вінніпег : накладом фундації Івана Грищука, 1961. LXXXVIII, 181 с.

8. Цыпин В., прот. Алексий (Дородницын Анемподист Яковлевич). *Православная энциклопедия : в 39 т.* Москва, 2000. Т. 1. С. 665–666.

9. Власовський І. Ф. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т., 5 кн. Київ : Вид. УПЦ Київського Патріархату, 1998. Т. 4, ч. 1. 384 с.

10. Георгиевский Г., митр. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Манухиной. Париж, 1947. 659 с.

11. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920. Київ : Темпора, 2007. 630 с.

12. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. Київ : Освіта, 1993. 256 с.

13. Ігнатуша О. М. Церква в Українській революції 1917–1921 рр. як предмет сучасних історичних досліджень: підсумки двадцятилітнього досвіду вивчення проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2018. Т. 1. Вип. 50. С. 84–112. DOI: https://doi.org/10.26661/swfh-2018-50-005 URL: https://history.znu.edu.ua/index.php/journal/article/view/78

14. Ігор (Ісіченко), арх. Історія Церкви Христової в Україні. Харків, 2013. 760 с.

15. Нікітенко Л., прот. Спроби набуття єпископату для майбутньої УАПЦ. *Труди Київської духовної академії.* 2011. № 8. С. 18–28.

16. Пащенко В. О., Киридон А. М. Більшовицька держава і православна церква в Україні, 1917–1930-ті роки. Полтава : АСМІ, 2004. 335 с.

17. Преловська І. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917–1921 рр.). *Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви : матеріали наук. конф. (Київ, 12 жовт. 1996 р.).* Київ : Логос, 1997. С. 29–49.

18. Стародуб А. Архієпископ Олексій (Дородніцин) і український церковний рух (1917–1919 рр.). *Київська старовина.* 1999. № 5. С. 113–126.

19. Стародуб А. Всеукраїнська православна церковна рада: персональний склад та обставини припинення участі в роботі Всеукраїнського Собору 1918 року. *Історія релігій в Україні : наук. щорічник.* 2012. Вип. 22, кн. 1. С. 517–530.

20. Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2010. 234 с.

21. Татаринов С. Й. Репресовані православні ієрархи з Бахмуту та Сталіно. *Праці Центру пам'яткознавства.* 2010. Вип. 18. С. 218–224.

22. Татаринов С. Й., Рубан М. Ю. Нариси історії православ'я Донеччини (XVIII–XX століття). Бахмут : ЦП НАН України і УТОПІК, 2017. 300 с.

23. Ульяновський В. І. Церква в Українській державі (доба Української Центральної Ради). Київ : Либідь, 1997. 200 с.

References

1. Bociurkiw, B. R. (1985). The politics of religion in the Ukraine: The Orthodox Church and the Ukrainian Revolution, 1917–1919. Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars; Kennan Institute for Advanced Russian Studies.

2. Bondarenko, G., & Borysiouk, Z. (2022). L'Église, facteur d'évolution ethnoculturelle du peuple ukrainien au XXe siècle [The Church as a factor in the ethnocultural evolution of the Ukrainian people in the twentieth century]. *Ethnologie française, 52*(3), 583–590. DOI: https://doi.org/10.3917/ethn.223.0583 [in French].

3. Denysenko, N. (2020). Explaining Ukrainian autocephaly: Politics, history, ecclesiology, and the future. *Canadian Slavonic Papers, 62*(3–4), 426–442. DOI: https://doi.org/10.1080/00085006.2020.1834706

4. Heyer, F. (1953). Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945 [The Orthodox Church in Ukraine from 1917 to 1945]. Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller [in German].

5. Marangé, C. (2019). L'Église autocéphale d'Ukraine [The autocephalous Church of Ukraine]. *Esprit, 3*(Mars), 25–29. DOI: https://doi.org/10.3917/espri.1903.0025 [in French].

6. Bondar, S. (2025). Evoliutsiia pidkhodiv do tserkovnoi polityky v Ukrainskii Narodnii Respublitsi [Evolution of approaches to church policy in the Ukrainian People's Republic]. *Hrani – Grani, 28*(2), 27–43. DOI: https://doi.org/10.15421/172536 [in Ukrainian].

7. Lypkivskyi, V. (1961). Vidrodzhennia Ukrainskoi Tserkvy [Revival of the Ukrainian Church]. Iz vstupom i zamitkamy S. V. Savchuka. Vinnipeh: nakladom fundatsii Ivana Hryshchuka [in Ukrainian].

8. Tsypin, V. (2000). Aleksei (Dorodnitsyn Anempodist Iakovlevich) [Alexei (Dorodnitsyn Anempodist Yakovlevich)]. In: *Pravoslavnaia entsiklopediia.* (Vol. 1, pp. 665–666). Moscow [in Russian].

9. Vlasovskyi, I. F. (1998). Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy: u 4 t., 5 kn. [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church: in 4 v., 5 b.]. (Vol. 4, Part 1). Kyiv: Vyd. UPTs Kyivskoho Patriarkhatu [in Ukrainian].

10. Georgievskii, G. (1947). Put moei zhizni. Vospominaniia mitropolita Evlogiia, izlozhennye po ego rasskazam T. Manukhinoi [The path of my life. Memoirs of Metropolitan Evlogii as narrated to T. Manukhina]. Paris [in Russian].

11. Doroshenko, D. I. (2007). Moi spomyny pro nedavnie mynule. 1914–1920 [My recollections of the recent past. 1914–1920]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

12. Zinchenko, A. L. (1993). Blahovistia natsionalnoho dukhu: Ukrainska tserkva na Podilli v pershii tretyni XX st. [The heralding of the national spirit: The Ukrainian Church in Podillia in the first third of the twentieth century]. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].

13. Ignatusha, O. M. (2018). Tserkva v Ukrainskii revoliutsii 1917–1921 rr. yak predmet suchasnykh istorychnykh doslidzhen: Pidsumky dvadtsiatylitnoho dosvidu vyvchennia problemy [The church inside the Ukrainian revolution 1917–1921 as the subject of the modern historical studies: the summary of twenty year long experience of the problem investigation]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu*

Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University, 1(50), 84–112. DOI: https://doi.org/10.26661/swfh-2018-50-005 Retrieved from https://history.znu.edu.ua/index.php/journal/article/view/78 [in Ukrainian].

14. Ihor (Isichenko), arkh. (2013). Istoriia Tserkvy Khrystovoi v Ukraini [History of the Church of Christ in Ukraine]. Kharkiv [in Ukrainian].

15. Nikitenko, L. (2011). Sproby nabuttia yepyskopatu dlia maibutnoi UAPTs [Attempts to acquire the episcopate for the future UAOC]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii – Works of the Kyiv Theological Academy, (8),* 18–28 [in Ukrainian].

16. Pashchenko, V. O., & Kyrydon, A. M. (2004). Bilshovytska derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini, 1917–1930-ti roky [The Bolshevik state and the Orthodox Church in Ukraine, 1917–1930s]. Poltava: ASMI [in Ukrainian].

17. Prelovska, I. (1997). VPTsR – orhanizatsiinyi oseredok UAPTs (1917–1921 rr.) [The AUOCC as the organizational center of the UAOC (1917–1921)]. In: *Ukrainskyi tserkovno-vyzvolnyi rukh i utvorennia Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy – The Ukrainian church liberation movement and the formation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church: materials of the scientific conference.* (pp. 29–49). Kyiv: Lohos [in Ukrainian].

18. Starodub, A. (1999). Arkhiiiepyskop Oleksii (Dorodnitsyn) i ukrainskyi tserkovnyi rukh (1917–1919 rr.) [Archbishop Oleksii (Dorodnytsyn) and the Ukrainian church movement (1917–1919)]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity, (5),* 113–126 [in Ukrainian].

19. Starodub, A. (2012). Vseukrainska pravoslavna tserkovna rada: Personalnyi sklad ta obstavyny prypynennia uchasti v roboti Vseukrainskoho Soboru 1918 roku [The All-Ukrainian Orthodox Church Council: Personal composition and the circumstances of termination of participation in the work of the All-Ukrainian Council of 1918]. *Istoriia relihii v Ukrain Istoriia relihii v Ukraini: nauk. shchorichnyk – History of religions in Ukraine: scientific yearbook, 22*(1), 517–530 [in Ukrainian].

20. Starodub, A. (2010). Vseukrainskyi pravoslavnyi tserkovnyi Sobor 1918 roku: ohliad dzherel [The All-Ukrainian Orthodox Church Council of 1918: A survey of sources]. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].

21. Tatarynov, S. Y. (2010). Represovani pravoslavni ierarkhy z Bakhmutu ta Stalino [Repressed Orthodox hierarchs from Bakhmut and Stalino]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva – Proceedings of the Center for Monument Studies, (18),* 218–224 [in Ukrainian].

22. Tatarynov, S. Y., & Ruban, M. Y. (2017). Narysy istorii pravoslavia Donechchyny (XVIII–XX stolittia) [Essays on the history of Orthodoxy in Donetsk region (18th–20th centuries)]. Bakhmut: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK [in Ukrainian].

23. Ulianovskyi, V. I. (1997). Tserkva v Ukrainskii derzhavi (doba Ukrainskoi Tsentralnoi Rady) [The Church in the Ukrainian state (the period of the Ukrainian Central Rada)]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Рубан М. Ю. Участь архієпископа Олексія (Дородніцина) в українському церковно-релігійному русі (1917 – 1919)

У статті здійснено спробу дослідження участі архієпископа Олексія (Дородніцина) в українському церковно-релігійному русі доби Визвольних змагань 1917 – 1919 рр. та з'ясовано його місце в процесі інституційного становлення Української Православної Церкви. На основі історичних джерел, мемуарних свідчень і спеціальної літератури реконструйовано київський період діяльності ієрарха після його усунення з Володимиро-Суздальської кафедри, простежено обставини його входження до складу Всеукраїнської православної церковної ради та участь у підготовці Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р. Продемонстровано, що архієпископ Олексій належав до числа небагатьох ієрархів, які на початковому етапі підтримали прагнення українського церковного руху до унормування канонічного ста-

тусу Православної Церкви в Україні. Проаналізовано його роль у переговорах із делегацією Всеросійського патріарха Тихона (Бєлавіна), внутрішню боротьбу між проукраїнською та проросійською течіями на Соборі, а також обставини усунення архієпископа Олексія від участі в соборних діяннях унаслідок заборони у священнослужінні. Висвітлено рішення другої сесії Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р., якими було оформлено Українську Православну Церкву як автономно керовану церковну структуру в канонічному зв'язку з Всеросійським патріархом. Простежено подальшу долю архієрея після припинення його участі в соборному процесі, зокрема перебування в Луганську, Кам'янці-Подільському та останній період життя на півдні колишньої імперії. Доведено, що роль архієпископа Олексія в українському церковному русі була вагомішою, ніж це зазвичай відображено в історіографії, а його діяльність стала важливим чинником раннього етапу боротьби за церковне самовизначення православних християн в Україні.

Ключові слова: архієпископ Олексій (Дородніцин), Всеукраїнська православна церковна рада, Всеукраїнський православний церковний собор, Українська Православна Церква, автокефальний рух, Визвольні змагання.

Ruban M. Yu. Participation of Archbishop Oleksii (Dorodnytsyn) in the Ukrainian Church-Religious Movement (1917 – 1919)

The article attempts to examine the participation of Archbishop Oleksii (Dorodnytsyn) in the Ukrainian church-religious movement during the period of the Ukrainian War of Independence (1917 – 1919) and to clarify his place in the process of the institutional formation of the Ukrainian Orthodox Church. On the basis of historical sources, memoir evidence, and specialized scholarship, the Kyiv period of the hierarch's activity after his removal from the Vladimir-Suzdal see is reconstructed; the circumstances of his entry into the All-Ukrainian Orthodox Church Council and his participation in the preparation of the All-Ukrainian Orthodox Church Council of 1918 are traced. It is demonstrated that Archbishop Oleksii belonged to the small number of hierarchs who, at the initial stage, supported the aspirations of the Ukrainian church movement toward the regulation of the canonical status of the Orthodox Church in Ukraine. His role in negotiations with the delegation of the All-Russian Patriarch Tikhon (Bellavin), the internal struggle between the pro-Ukrainian and pro-Russian currents at the Council, as well as the circumstances of Archbishop Oleksii's removal from participation in the conciliar proceedings as a result of his suspension from priestly ministry, are analyzed. The decisions of the second session of the All-Ukrainian Orthodox Church Council of 1918, by which the Ukrainian Orthodox Church was established as an autonomously governed ecclesiastical structure in canonical connection with the All-Russian Patriarch, are highlighted. The subsequent fate of the hierarch after the termination of his participation in the conciliar process is traced, in particular his staying in Luhansk, Kamianets-Podilskyi, and the final period of his life in the south of the former empire. It is proven that the role of Archbishop Oleksii in the Ukrainian church movement was more significant than is usually reflected in historiography, and that his activity became an important factor in the early stage of the struggle for the ecclesiastical self-determination of Orthodox Christians in Ukraine.

Keywords: Archbishop Oleksii (Dorodnytsyn), All-Ukrainian Orthodox Church Council, All-Ukrainian Orthodox Church Sobor, Ukrainian Orthodox Church, autocephalous movement, Ukrainian War of Independence.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 05.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 20.05.2026

УДК 94(4)"04/07":903.4:572.9:575.17(=162.1)
DOI: https://doi.org/10.12958/3083-7030-2026-1-81-90

Сак Віктор Вікторович,
здобувач вищої освіти кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна.
vitvsak@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-3383-1966

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЕТНОГЕНЕЗ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІГРАЦІЙ: МІЖ АРХЕОЛОГІЄЮ, ІСТОРІЄЮ ТА ГЕНЕТИКОЮ

Постановка проблеми. Проблема слов'янського етногенезу є «вузлом», у якому сходяться методологічні підходи історії, археології, лінгвістики та біоантропології. Вона має не лише суто академічне значення, а й практичні наслідки: від способів інтерпретації ранньосередньовічної спадщини в музейній та освітній сферах до коректного використання археологічних і генетичних даних у публічній історії, де ризик політизації особливо високий. У європейському вимірі ця проблематика безпосередньо пов'язана з дослідженням «великого переселення народів» та трансформацій імперських кордонів, адже ранні слов'янські міграції розгортаються на тлі розпаду пізньоантичних режимів прикордоння, переміщень військово-політичних союзів і переформатування систем осідання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд літератури з проблеми слов'янського етногенезу доцільно вибудовувати як заставлення конкретних робіт і дослідницьких оптик, а не як перелік «підходів загалом». Навчальний посібник Н. Абашиної, Д. Козака, Є. Синиці та Р. Терпиловського задає базову рамку: ранні слов'яни постають на перетині писемних свідчень та археологічних даних, тому будь-яка реконструкція має спиратися на критичну кореляцію джерел і на зваженість висновків (Абашина, Козак, Синиця & Терпиловський, 2012). У ширшому контексті мобільності показовою є стаття С. Гакенбек, яка наголошує: «міграція» в археології – це насамперед дослідницька проблема, що вимагає розрізняти масштаби переміщень, соціальні механізми та конкретні контексти мобільності, а не пояснювати зміни одним-єдиним «переселенням племен» (Hakenbeck, 2008). Теоретичну базу для цього порівняння дає праця В. Поля, де етнічність описується як процес, що формується через політику, традицію та символічні наративи, а не як «об'єктивна» властивість речей або біології (Pohl, 2015).

Українська археологічна історіографія забезпечує насамперед емпіричне підґрунтя дискусії. Важливим доповненням до узагальнень є студії ключових археологічних горизонтів. Дисертація Т. Миляна, зосереджена на пам'ятках празько-корчацької культури у верхів'ях Дністра, Західного Бугу та Вісли, важлива тим, що деталізує регіональні серії матеріалів і дозволяє говорити про різні траєкторії освоєння простору у V–VII ст. (Милян, 2008).

Окремий пласт літератури становлять мікроаналізи матеріальної культури, які допомагають деталізувати контакти й мережі обміну. Дослідження Я. Володарець-Урбанович і О. Сидоренко про слов'янські прикраси з Полтавського Посулля демонструє, що навіть локальні знахідки можуть уточнювати уявлення про регіональні стилі, технології та канали циркуляції речей у ранньому середньовіччі (Володарець-Урбанович & Сидоренко, 2021). Такі праці важливі ще й тим, що вони дозволяють вийти за межі «великих карт» і побачити конкретні практики взаємодії громад. Не менш важливою для критичної перевірки міграційних моделей є стаття

Ф. Курта, де археологічні матеріали з простору сучасної Румунії використано для перевірки тези про масовий рух слов'ян до Нижнього Дунаю; автор показує, що археологічні індикатори міграції тут не є настільки однозначними, як це часто припускали у старішій історіографії (Curta, 2024).

Важливими тенденціями останнього десятиліття є залучення нових джерел і методів. Генетичні дослідження населення Східно-Центральної Європи I тис. н. е. дають змогу точніше говорити про співвідношення локальної тяглості та далекодистанційної мобільності, але не підмінюють собою культурно-історичні пояснення і потребують обережного перекладу на мову історичних категорій (Stolarek et al., 2023). Паралельно зростає роль кількісних та обчислювальних підходів до археологічних масивів: у дослідженні про «альпійських слов'ян» просторово-часові патерни аналізуються методами машинного навчання, що дозволяє по-новому ставити питання про хвилі осідання та напрямки рухів (Štular et al., 2022). Новій етап дискусії визначають великі міждисциплінарні студії 2023–2025 рр., у яких археогенетика й археометрія вже не є допоміжними, а стають повноцінними інструментами перевірки гіпотез про слов'янський етногенез (Curta, 2024; Gretzinger et al., 2025; Macháček et al., 2025; Olalde et al., 2023; Schulz et al., 2025).

Особливо показовим є співставлення найновіших праць. У статті Дж. Гретзінгера та співавторів на матеріалі давніх геномів запропоновано аргумент на користь великомасштабного руху населення зі Східної Європи в VI–VIII ст., який супроводжувався суттєвим демографічним зсувом у частині Центральної Європи (Gretzinger et al., 2025). Дослідження І. Олалде та співавторів для доводить, що слов'янські міграції слід аналізувати не як одиничну подію, а як комплекс хвиль, локальних змішувань і регіонально неоднакових наслідків (Olalde et al., 2023). Праця І. Шультс та співавторів щодо Південної Моравії фіксує сильний генетичний злам між V і VII ст. та робить вагомішим сценарій реального переміщення населення, а не лише культурної дифузії (Schulz et al., 2025). Натомість дослідження Дж. Мачасек у співавторстві привертає увагу до змін повсякденних практик – харчування, кераміки й побутових звичок, що дозволяє бачити в експансії ранніх слов'ян не лише демографічний, а й культурний процес (Macháček et al., 2025). У сукупності ці праці зміщують дискусію від простої опозиції автохтонізм–міграція до складнішої моделі, де поєднуються рух населення, локальна тяглість, змішування й адаптація (Curta, 2024; Gretzinger et al., 2025; Macháček et al., 2025; Schulz et al., 2025).

Мета статті. Метою статті є показати, як слов'янський етногенез можна інтерпретувати в контексті загальноєвропейських міграційних процесів V–VII ст., не зводячи його до пошуку єдиного прабатьківського центру. У межах цієї мети робота окреслює ключові типи джерел і межі їх застосовності, узагальнює провідні археологічні та історичні моделі, описує механізми мобільності та інтеграції ранньослов'янських груп, а також формулює перспективи подальших міждисциплінарних студій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних дослідженнях міграція розуміється не лише як переміщення великих племен, а як сукупність різних практик мобільності: сезонних пересувань, зміни локальних економік, військових походів, переселення малих груп і ланцюгової міграції. Тому опис великого переселення народів дедалі частіше розгортають як історію трансформацій кордонів, мережевих контактів і перерозподілу ресурсів. Для слов'янського історичного розвитку це принципово: поява слов'ян на дунайському та балканському прикордонні Візантії в середині VI ст. може бути наслідком одночасної дії кількох факторів – демографічних, політичних і екологічних.

Щоб уникнути спрощень, варто зафіксувати кілька робочих принципів. По-перше, етногенез не дорівнює «походженню» в біологічному сенсі: йдеться про тривале формування стійких практик самоідентифікації й взаємного визначення, що можуть змінюватися разом із політичними режимами, економічними стимулами та мережею контактів. По-друге, жодна окрема лінія джерел не є достатньою. Писемні тексти передають погляд авторів-спостерігачів і часто описують

корисні для адміністрації групи. Археологія працює з матеріальними індикаторами діяльності та побуту, які не мають прямого «перекладу» на етнічні категорії. Лінгвістика реконструює ареали контактів і часові рамки інновацій, але рідко дозволяє «прив'язати» мову до конкретної археологічної культури. Генетика показує демографічні процеси й траєкторії змішування, проте не розрізняє культурні кордони (Бураков, 2017, с. 260).

У практичному дослідженні це означає потребу в «трикутнику перевірки». Гіпотеза має бути сумісною з незалежними компонентами (рис. 1):

а) археологічна – зміна в системі поселень, поховальних практиках, мережах обміну;

б) історико-географічна – логіка комунікаційних коридорів, ресурсних зон і прикордонних режимів;

в) біоантропологічна/генетична – ознаки підвищеної мобільності або локальної тяглості. Якщо ж один блок даних не надає повної інформації, то дослідник мусить чесно зазначити обмеженість отриманого висновку (Милян, 2008, с. 57).

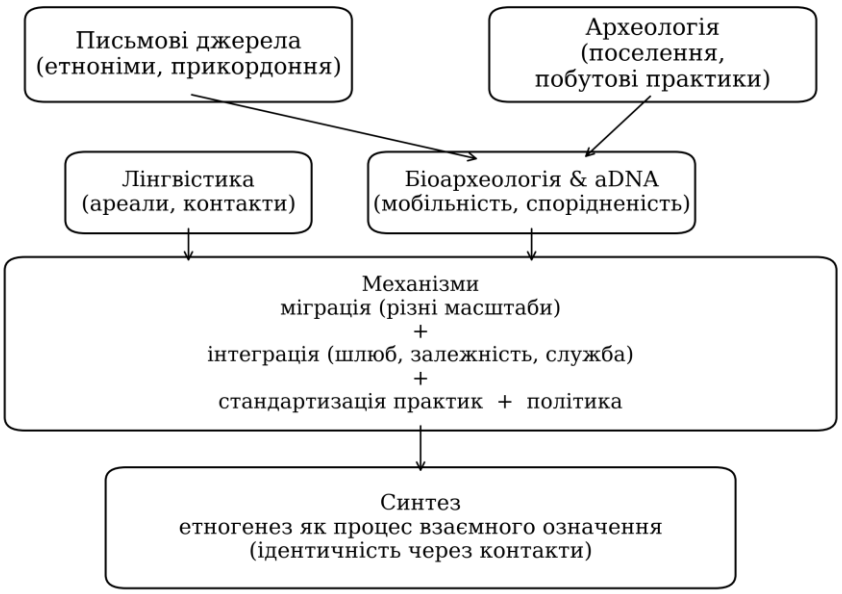

Рис. 1. Схема інтерпретації слов'янського етногенезу в контексті міграцій: джерела, механізми, рівні узагальнення

Схема відображає узагальнену модель інтерпретації слов'янського етногенезу в контексті європейських міграцій, де ключовим є поєднання різних джерельних блоків у єдиний висновок. Схема демонструє, що письмові джерела, археологічні дані, лінгвістичні свідчення і біоархеологія з аналізом давньої ДНК не замінюють одне одного, а працюють як взаємодоповнювальні компоненти до реконструкції минулого.

Таблиця 1 систематизує основні джерельні блоки, які застосовуються в дослідженні слов'янського етногенезу, та показує їх евристичний потенціал у зіставленні з типовими ризиками інтерпретації. У таблиці виділено чотири групи даних: письмові джерела (VI–VII ст.), археологію поселень і матеріальної культури, лінгвістику (ареальну та історико-порівняльну) і біоархеологію ДНК. Для кожного блоку окреслено, що саме він дозволяє реконструювати: від політичної оптики й мовних класифікацій до економічних практик, картин контактів та ознак мобільності й спорідненості. Одночасно таблиця фіксує методологічні обмеження, які можуть спотворювати висновки: етнонім як зовнішній ярлик і «жанровість» письмових свідчень, механічне ототожнення культури з етносом, нерівномірність збереженості, а також ризик некоректного перенесення генетичних даних в етнічні категорії. Узагальнення в табличній

формі допомагає обґрунтувати необхідність міждисциплінарної перевірки результатів і показує, що надійна реконструкція можлива лише за умов критичного зіставлення різних типів джерел (Моця, 2012, с. 73).

Таблиця 1

Джерельні блоки у дослідженні слов'янського етногенезу: евристичні можливості та обмеження

Блок даних	Що дозволяє реконструювати	Типові ризики інтерпретації
Письмові джерела (VI–VII ст.)	Політичну оптику прикордоння, мову класифікації варварів, ситуації війни/дипломатії, географію конфліктів	Етноніми як зовнішні ярлики; жанрові кліше; селективність фактів; ретроспективні узагальнення
Археологія поселень і матеріальної культури	Економічні практики, типи поселень, ритми освоєння ландшафтів, контактні зони, зміни у побутових стандартах	Механічне ототожнення культури з етносом; ефекти моди/престижу; різна збереженість пам'яток
Лінгвістика (ареальна та історико-порівняльна)	Картини контактів, часові рамки інновацій, шари запозичень, типологію комунікаційних мереж	Неможливість прямої прив'язки до археологічного комплексу; нерівномірність збереження ономастики
Біоархеологія та давня ДНК	Ознаки мобільності/локальної тяглості, спорідненість, напрямки змішування, демографічні злами	Соціальна селективність поховань; обмеженість вибірок; некоректний переклад генетики в етноніми

Джерело: складено автором

Міграція в ранньому середньовіччі часто була реакцією на поєднання дрібних, але накопичувальних змін: коливання врожаїв, перерозподіл пасовищ, загострення конкуренції за переправи й торгові вузли. Для лісової та лісостепової смуги Східної Європи вирішальними були річкові системи. Річки водночас давали «коридори» пересування й інфраструктуру для обміну: деревина, хутро, віск, сіль, ремісничі вироби. Саме тому поширення слов'янських груп зручно моделювати не як фронтальний «наступ», а як заснування ланцюжка нових поселень у доступних екологічних нішах уздовж водних артерій (Stolarek et al., 2023).

Водночас економічні стратегії ранніх слов'ян не були ізольованими. У прикордонних зонах вони взаємодіяли зі степовими групами, через торгівлю й конфлікт, із залишками пізньоантичних провінційних економік. Також взаємодіяли через ринки та данину з новими політичними центрами Центральної Європи. Це створювало можливість соціальної мобільності: військова служба, участь у набігах, статус союзника або залежного поселенця. Саме ці соціальні сходи часто й пришвидшували переозначення спільнот.

Поява аварів у Паннонії змінила конфігурацію сил у регіоні, зробивши Дунайську лінію не просто кордоном, а складною системою обмінів, заручництва, данини та керованої мобільності. Для слов'янських груп це означало, що переселення могло відбуватися як у формі самостійних переходів, так і в режимі підконтрольних переміщень у межах аварської військово-політичної структури. Візантія, своєю чергою, інколи діяла як супротивник, а інколи – як замовникданої сили: потреба в допоміжних контингентах і робочій силі робила імперію зацікавленою в угодах із прикордонними громадами. У таких умовах етнонім «слов'яни» міг набувати нової функції: позначати не походження, а політичну роль у прикордонній комунікації.

Найбільш відомі ранні згадки слов'янських груп припадають на VI ст.: Прокопій описує склавінів і антів як споріднені варварські спільноти, а Йордан намагається вписати венедів у ширший етнографічний ландшафт. Однак важливо враховувати, що ці тексти відображають оптику імперського автора, який описує мобільні групи в режимі прикордонної загрози й часто узагальнює різнорідні локальні спільноти під зручними етикетками (Бураков, 2017, с. 261). Звідси випливає два наслідки. По-перше, етноніми не гарантують етнічної однорідності описаних груп. По-друге, фіксація слов'ян у джерелах не обов'язково означає їх раптове виник-

нення; радше йдеться про момент, коли прикордонна взаємодія зробила певні групи видимими для державних інституцій.

Археологічний матеріал дозволяє говорити про низку відносно одноманітних у технологічному й побутовому сенсі комплексів, які з V–VI ст. простежуються в Поліссі, лісостеповому Подніпров'ї, а згодом – у середньодунайському та карпатському регіонах. Невисокий рівень соціальної стратифікації, домінування невеликих поселень і характер кераміки часто інтерпретуються як ознаки локальних аграрних громад із високою адаптивністю. Водночас однаковість матеріальної культури може бути наслідком комунікаційного поля (подібні техніки, схожі економічні стратегії, обміни), а не доказом єдиного етносу.

З огляду на це продуктивним є розгляд празько-корчацького та пеньківського горизонтів не як маркерів конкретних етнічних груп, а як археологічних індикаторів стилю життя й економічної моделі, що була придатна для швидкого просування в різні ландшафтні зони– від Полісся до Паннонії. У цьому сенсі ранньослов'янська експансія може пояснюватися поєднанням екологічної пластичності та появи політичних вікон можливостей на фоні воєн і переформатування влади в Центральній Європі.

Один із ключових елементів для розуміння етногенезу – контактні зони, де різні групи інтенсивно взаємодіють і де відбувається зміна ідентичностей. Лісостепова смуга Східної Європи, з її мережами річкових комунікацій, виступала коридором між балтійськослов'янськими, германськими та степовими світами. У VI ст. посилення аварів та їхній контроль над Паннонією змінили баланс сил на Дунаї й створили нові сценарії для слов'янських груп: участь у набігах, переселення на прикордонні території, а також включення до данницьких систем (Моця, 2012, с. 79).

Утім, прикордоння не було однорідним. У різних ділянках дунайського кордону різнилися щільність імперської інфраструктури, наявність міст, доступ до ринків і ступінь військового контролю. Саме ці відмінності впливали на те, чи набіг перетворювався на короткочасну економіку здобичі, чи на довшу стратегію осідання з подальшим включенням у нові ланцюги залежності. Там, де існували залишки пізньоантичних центрів, важливим ставав доступ до ремесел і обмінів; у більш периферійних зонах роль набували натуральні ресурси та контроль над переправами.

Для лісостепу й Полісся контактність мала іншу структуру: тут визначальними були не міські ринки, а мережі дрібних пунктів обміну, сезонні переміщення та міжгрупові шлюби. У таких умовах інтеграція могла відбуватися не через адміністративні угоди, а через повсякденні практики: співпрацю в господарстві, участь у спільних промислах, взаємну військову підтримку. Це добре узгоджується з уявленням про ранньослов'янські групи як про відкриті спільноти, здатні включати нових людей без жорстких статусних бар'єрів (Моця, 2012, с. 89).

Контакт зі степом також був багатовекторним. Поряд із конфліктом та загрозою набігів існували обміни технологіями, знанням про маршрути та ресурсні зони, а інколи й тимчасові союзи. У мовній і матеріальній культурі такі контакти могли залишати помітні сліди, проте їх не слід інтерпретувати як однозначний доказ переваги чи домінування однієї сторони. Часто йшлося про прагматичні адаптації: запозичення ефективного спорядження, прийоми організації мобільних груп, знання про далекі торгові шляхи.

У підсумку саме контактні зони створювали умови, за яких слов'янськість могла набувати надлокального сенсу. На межі імперій і політичних конфедерацій етнонім починав працювати як зручний ярлик для зовнішніх акторів, а для самих груп – як рамка кооперації, що полегшувала взаємне впізнавання і формування тимчасових союзів. Це пояснює, чому видимість слов'ян у джерелах зростає паралельно з інтенсифікацією прикордонних криз (Абашина, Козак, Синиця & Терпиловський, 2012).

Проблема де і коли формувалася праслов'янська мовна спільнота тісно пов'язана з реконструкцією контактів із сусідніми мовами. Лексичні запозичення та спільні інновації

можуть відображати як сусідство, так і торгові й військові контакти. Важливо, що мовні дані, на відміну від археологічних, мають іншу роздільну здатність: вони радше вказують на ареали взаємодії й хронологію інновацій, ніж на чіткі кордони (Володарець-Урбанович & Сидоренко, 2021, с. 363). Тому зіставлення лінгвістичних реконструкцій із археологічними горизонтами має здійснюватися обережно, з урахуванням особливостей.

Популяційна генетика останніх років дала змогу уточнювати демографічні процеси та напрями змішувань у Європі, зокрема в ранньосередньовічні століття. Проте пряме ототожнення генетичних кластерів із слов'янами методологічно хибне: гени відображають демографічні траєкторії, а не культурні категорії. Найбільш продуктивним є використання генетичних даних як незалежної лінії доказів для перевірки гіпотез про інтенсивність міграцій, масштаби інтеграції та локальні вузли змішування населення (Милян, 2008, с. 88).

Особливо вагомими тут є нові археогенетичні результати. Дж. Гретзінгер та співавтори пов'язують поширення слов'ян із великим рухом населення та наголошують на суттєвій регіональній неоднорідності цього процесу (Gretzinger et al., 2025, с. 390). І. Олалде та співавтори, аналізуючи балканський матеріал, показують, що міграція супроводжувалася змішуванням і не мала однакових наслідків у всіх мікрорегіонах (Olalde et al., 2023). І. Шультс та співавтори для Південної Моравії також фіксують генетичний зсув, несумісний із моделлю суворої локальної тяглості (Schulz et al., 2025). У поєднанні ці праці роблять переконливішою тезу про реальну мобільність населення, але водночас застерігають від спроб механічно перекласти генетичні патерни мовою етнонімів (Gretzinger et al., 2025, с. 390).

Археологічні описи ранніх слов'ян часто підкреслюють скромність матеріального комплексу та відсутність виразних знаків елітарності. Це, однак, не обов'язково означає примітивність. Навпаки, у нестабільному світі прикордоння прості рішення можуть бути стратегічно вигідними. Домогосподарство з невеликим набором речей легше переносить переселення; поселення з мінімальною інфраструктурою швидше відтворюється після пожежі; стандартизовані технології роблять групу менш залежною від окремих спеціалістів і полегшують включення нових людей.

Соціальна інтеграція в такій моделі часто будувалася на взаємній допомозі, обміні працею та спільному захисті. Якщо ранньослов'янські громади функціонували як мережі споріднених і сусідських домогосподарств, то ідентичність могла відтворюватися через практики повсякдення: як будувати житло, як готувати їжу, як організовувати працю на полі, як святкувати, як домовлятися про шлюб і спадок. У цьому сенсі мова та побутові норми виступали не лише культурними ознаками, а інструментами координації (Hakenbeck, 2008).

Перехід від локальної громади до ширшого союзу в ранньому середньовіччі часто був ситуативним: його могли підштовхувати війна, потреба у спільній обороні або можливість прибутку від контрольованих переправ і шляхів. Тому надлокальні ідентичності найкраще пояснюються не як природне продовження спорідненості, а як політичний ефект кооперації. Коли кілька локальних груп протягом певного часу діють разом, обмінюються людьми, укладають шлюби й виробляють спільну тактику, вони стають впізнаваними для зовнішніх акторів. Саме тоді етнонім починає працювати як політичний знак, який може бути як нав'язаним, так і прийнятим.

Найскладніший тест для будь-якої моделі слов'янського етногенезу – балканський матеріал. Саме тут слов'яни у VI–VII ст. стають особливо видимими для писемної традиції, а масштаби змін у поселеннях і ландшафтах часто інтерпретують як доказ масового переселення. Однак і тут бінарна відповідь (або міграція, або дифузія) є недостатньою (Абашина, Козак, Синиця & Терпиловський, 2012).

По-перше, Балкани в цей час були зоною, де імперська інфраструктура частково зберігалася, а частково руйнувалася. Це означає, що переселення могло набувати різних форм: від корот-

кочасних набігів до сезонного використання ресурсів, від створення тимчасових таборів до осідання на покинутих землях. По-друге, у прикордонних регіонах існували різні режими влади й різна щільність населення, а отже й різні можливості для інтеграції нових груп. По-третє, слов'янськість могла поширюватися не лише через рух людей, а й через рух практик: способи ведення господарства, технології будівництва, ритуальні норми, моделі організації громади.

У цьому контексті доцільно говорити про слов'янізацію як процес, який включає демографічну компоненту (переселення певної кількості людей), соціальну компоненту (інтеграція місцевих через шлюби, залежність, кооперацію) та культурно-мовну компоненту (поступове домінування слов'янських різновидів у повсякденній комунікації на певних територіях). Звідси випливає важлива методологічна вимога: реконструкції мають бути мікрорегіональними. Один і той самий часовий відтинок може давати різні сценарії в Македонії, Фракії чи на узбережжі Адріатики (Моця, 2012, с. 90).

Окремою проблемою слов'янського етногенезу є те, що ранні слов'янські пам'ятки нерідко погано впізнавані в поховальному матеріалі або представлені нерівномірно. Це породжувало спокусу або додумати відсутні могильники, або, навпаки, заперечувати значні міграції через брак масових некрополів. Проте поховальний обряд сам по собі є соціальним інститутом, який залежить від релігійних уявлень, режимів влади та доступних ресурсів.

Якщо певні громади практикували поховання, що залишають слабкі археологічні сліди, або якщо обряди змінювалися під впливом контактів із сусідами, тоді невидимість не означає відсутність. Це особливо важливо для періодів мобільності, коли тимчасові поселення можуть не залишати великих могильників, а частина поховань може опинятися поза зоною археологічного дослідження. Тому висновки про демографію та переселення потрібно формулювати обережно, комбінуючи поселення, інвентар, ландшафтні дані та, де можливо, біоархеологію. Синтез: етногенез як процес взаємного означення.

Зібрані спостереження дозволяють подивитися на слов'янський етногенез як на процес взаємного означення. Для імперських авторів етнонім упорядковував хаос прикордоння і дозволяв говорити про загрозу й дипломатію. Для самих груп етнонім міг ставати рамкою кооперації, яка робила союз зрозумілим, а взаємодію – передбачуваною. Ідентичність у цій моделі не є ані суто внутрішньою, ані суто зовнішньою: вона народжується на межі, у контактній ситуації, де статус, ризик і ресурс взаємно визначаються.

Саме тому слов'ян доцільно розглядати не як етнічне об'єднання, а як історичний феномен, що виник на перетині міграцій, прикордонної політики та адаптації домогосподарств. У такому аспекті гуманізується зміст: за великими словами про переселення стоять люди, які приймали побутові рішення, а етноніми є лише узагальненими слідами цих рішень у письмовій традиції.

Висновки. Слов'янський етногенез доцільно розглядати в контексті європейських міграцій V–VII ст. як процес формування надлокальної ідентичності в умовах прикордонних трансформацій, а не як одномоментне виникнення племені. Це зсуває фокус із пошуку єдиного центру походження до реконструкції механізмів мобільності, інтеграції та соціальної комунікації. Писемні джерела VI ст. фіксують радше момент «видимості» та політичної актуалізації слов'янських груп для Візантії, ніж «народження» слов'ян як таких. Вони потребують критичного читання з урахуванням імперських категорій опису, жанрових конвенцій та ситуації прикордонної взаємодії.

Дані популяційної генетики мають значний потенціал для перевірки демографічних гіпотез, але не можуть замінити історико-культурну інтерпретацію; найперспективнішими є моделі, де міграція поєднується з інтенсивною локальною інтеграцією та культурною стандартизацією. Подальші перспективи досліджень пов'язані зі створенням відкритих і зіставних баз археологічних, антропологічних та генетичних даних, із розвитком регіональних мікроісторій міграцій, а також із виробленням методологічних протоколів кореляції різнорідних джерел.

Список використаної літератури

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія : навч. посіб. Київ : Стародавній світ, 2012. URL: https://archaeology.knu.ua/home/images/pdf_doc/terpylovsky_davni_sloviany.pdf

2. Бураков Ю. В. Давня історія України крізь призму археології. *Військово-науковий вісник.* 2017. № 28. С. 259–265. DOI: https://doi.org/10.33577/2313-5603.28.2017.259-265

3. Володарець-Урбанович Я. В., Сидоренко О. В. Слов'янські прикраси раннього середньовіччя із Полтавського Посулля: нові знахідки. *Археологія і давня історія України.* 2021. Вип. 1(38). С. 362–382. DOI: https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.26

4. Милян Т. Пам'ятки празько-корчацької культури у верхів'ях Дністра, Західного Бугу та Вісли : дис. … канд. іст. наук. Львів, 2008. 256 с.

5. Моця О. П. «Анти» – «Руси» – «Українці». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст. Київ : Наукова думка, 2012. 218 с.

6. Curta F. Migration and common Slavic: critical remarks of an archaeologist. *Linguistica Brunensia*. 2024. Vol. 72(2). P. 41–56. DOI: https://doi.org/10.5817/LB2024-38774

7. Gretzinger J., Biermann F., Mager H., et al. Ancient DNA connects large-scale migration with the spread of Slavs. *Nature.* 2025. Vol. 646. P. 384–393. DOI: https://doi.org/10.1038/s41586-025-09437-6

8. Hakenbeck S. E. Migration in archaeology: Are we nearly there yet? *Archaeological Review from Cambridge.* 2008. Vol. 23, no. 2. P. 9–26. URL: https://archaeologydataservice.ac.uk/library/browse/details.xhtml?recordId=3091899

9. Macháček J., Dunne J. B., Přichystalová R., et al. Chemical and isotopic analyses confirm dietary change marks the Early Medieval Slavic expansion into Central and Eastern Europe. *Journal of Archaeological Science*. 2025. Vol. 178. Art. no. 106213. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jas.2025.106213

10. Olalde I., Carrión P., Mikić I., et al. A genetic history of the Balkans from Roman frontier to Slavic migrations. *Cell*. 2023. Vol. 186(25). P. 5472–5485.e9. DOI: https://doi.org/10.1016/j.cell.2023.10.018

11. Pohl W. Comparing Communities – The Limits of Typology. *History and Anthropology.* 2015. Vol. 26, Issue 1. P. 18–35. DOI: https://doi.org/10.1080/02757206.2014.937711

12. Schulz I., Zlámalová D., Reyna-Blanco C. S., et al. Ancient genomes provide evidence of demographic shift to Slavic-associated groups in Moravia. *Genome Biology*. 2025. Vol. 26. Art. no. 259. DOI: https://doi.org/10.1186/s13059-025-03700-9

13. Stolarek I., Zenczak M., Handschuh L., et al. Genetic history of East-Central Europe in the first millennium CE. *Genome Biology*. 2023. Vol. 24. Art. no. 173. DOI: https://doi.org/10.1186/s13059-023-03013-9

14. Štular B., Lozić E., Belak M., Rihter J., Koch I., Modrijan Z., et al. Migration of Alpine Slavs and machine learning: Space-time pattern mining of an archaeological data set. *PLOS ONE*. 2022. Vol. 17(9). Art. e0274687. DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0274687

References

1. Abashyna, N. S., Kozak, D. N., Synytsia, Ye. V., & Terpylovskyi, R. V. (2012). Davni sloviany. Arkheolohiia ta istoriia [Ancient Slavs. Archaeology and history]. Kyiv: Starodavnii svit. Retrieved from https://archaeology.knu.ua/home/images/pdf_doc/terpylovsky_davni_sloviany.pdf [in Ukrainian]

2. Burakov, Yu. V. (2017). Davnia istoriia Ukrainy kriz pryzmu arkheolohii [Ancient history of Ukraine through the prism of archaeology]. *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military Scientific Bulletin, (28),* 259–265. DOI: https://doi.org/10.33577/2313-5603.28.2017.259-265 [in Ukrainian].

3. Volodarets-Urbanovych, Ya. V., & Sydorenko, O. V. (2021). Slovianski prykrasy rannoho serednovichchia iz Poltavskoho Posullia: novi znakhidky [Slavic ornaments of the Early Middle Ages from the Poltava Sula region: new findings]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy – Archaeology and Early History of Ukraine, 1*(38), 362–382. DOI: https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.26 [in Ukrainian].

4. Mylian, T. (2008). Pamiatky prazko-korchatskoi kultury u verkhiviakh Dnistra, Zakhidnoho Buhu ta Visly [Sites of the Prague-Korchak culture in the upper reaches of the Dniester, Western Bug and Vistula]. *Candidate's thesis.* Lviv [in Ukrainian].

5. Motsia, O. P. (2012). «Anty» – «Rusy» – «Ukraintsi». Formuvannia identychnosti u slovian pivdnia Skhidnoi Yevropy V–XIX st. [«Antes» – «Rus» – «Ukrainians». Formation of identity among the Slavs of Southern Eastern Europe from the 5th to the 19th century]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

6. Curta, F. (2024). Migration and common Slavic: critical remarks of an archaeologist. *Linguistica Brunensia, 72*(2), 41–56. DOI: https://doi.org/10.5817/LB2024-38774

7. Gretzinger, J., Biermann, F., Mager, H., et al. (2025). Ancient DNA connects large-scale migration with the spread of Slavs. *Nature, (646),* 384–393. DOI: https://doi.org/10.1038/s41586-025-09437-6

8. Hakenbeck, S. E. (2008). Migration in archaeology: Are we nearly there yet? *Archaeological Review from Cambridge, 23*(2), 9–26. Retrieved from https://archaeologydataservice.ac.uk/library/browse/details.xhtml?recordId=3091899

9. Macháček, J., Dunne, J. B., Přichystalová, R., et al. (2025). Chemical and isotopic analyses confirm dietary change marks the Early Medieval Slavic expansion into Central and Eastern Europe. *Journal of Archaeological Science, (178),* 106213. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jas.2025.106213

10. Olalde, I., Carrión, P., Mikić, I., et al. (2023). A genetic history of the Balkans from Roman frontier to Slavic migrations. *Cell, 186*(25), 5472–5485.e9. DOI: https://doi.org/10.1016/j.cell.2023.10.018

11. Pohl, W. (2015). Comparing Communities – The Limits of Typology. *History and Anthropology, 26*(1), 18–35. DOI: https://doi.org/10.1080/02757206.2014.937711

12. Schulz, I., Zlámalová, D., Reyna-Blanco, C. S., et al. (2025). Ancient genomes provide evidence of demographic shift to Slavic-associated groups in Moravia. *Genome Biology, (26),* 259. DOI: https://doi.org/10.1186/s13059-025-03700-9

13. Stolarek, I., Zenczak, M., Handschuh, L., et al. (2023). Genetic history of East-Central Europe in the first millennium CE. *Genome Biology, (24),* 173. DOI: https://doi.org/10.1186/s13059-023-03013-9

14. Štular, B., Lozić, E., Belak, M., Rihter, J., Koch, I., Modrijan, Z., et al. (2022). Migration of Alpine Slavs and machine learning: Space-time pattern mining of an archaeological data set. *PLOS ONE, 17*(9), e0274687. DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0274687

Сак В. В. Слов'янський етногенез у контексті європейських міграцій: між археологією, історією та генетикою

У статті розглянуто слов'янський етногенез у широкому контексті європейських міграцій пізньої античності та раннього середньовіччя. Питання походження й ранньої історії слов'ян і сьогодні залишається одним із найскладніших у медієвістиці, адже джерельна база нерівномірна і «говорить» різними мовами. Писемні свідчення з'являються відносно пізно та відбивають переважно зовнішній погляд сусідів і авторів імперського світу; археологічні культури фіксують матеріальні практики й способи життя, але не дають прямої відповідності між речами та етнічними назвами; лінгвістичні й антропологічні реконструкції, своєю чергою, потребують обережного зіставлення та чітких методологічних меж. Саме тому дослідження виходить з ідеї, що жоден тип даних не може бути «вирішальним» сам по собі, а переконливішою є картина, складена на перетині кількох підходів.

У роботі запропоновано інтегративну перспективу, яка поєднує аналіз наративних джерел із археологічними моделями та історико-географічними реконструкціями, а також залучає результати сучасної популяційної генетики як додатковий інструмент перевірки гіпотез. У фокусі опиняються празько-корчацький і пеньківський горизонти, лісостепові комплекси та контактні зони Середнього Подніпров'я, де простежуються динамічні взаємодії між локаль-

ними спільнотами та ширшими політичними утвореннями. Окремо підкреслено, що міграції не зводяться до переселення племен у прямому сенсі: важливими виявляються різні масштаби мобільності, сезонні переміщення, шлюбні та торговельні зв'язки, воєнне найманство, а також вплив прикордонних режимів і трансформацій, пов'язаних із Аварським каганатом та Візантією. Показано, що ранньослов'янські спільноти доцільно описувати як мережу мобільних локальних груп, здатних швидко освоювати нові екологічні ніші та формувати надлокальні ідентичності через контакти й адаптацію.

Зроблено висновок, що перспективним шляхом подальших досліджень є уважне, прозоре співвіднесення археологічних, мовних та історичних реконструкцій без механічних ототожнень, а також розвиток регіональних мікроісторій міграцій із опорою на стандартизовані корпуси даних і чіткі критерії кореляції джерел.

Ключові слова: слов'яни, етногенез, міграції, раннє середньовіччя, археологічні культури, Візантія.

Sak V. V. Slavic ethnogenesis in the context of European migrations: between archaeology, history, and genetics

The article examines Slavic ethnogenesis in the broad context of European migrations of Late Antiquity and the Early Middle Ages. The origin and early history of the Slavs remains one of the most debated and methodologically demanding problems in medieval studies, largely because the source base is uneven and "speaks" in different registers. Written testimonies appear relatively late and mostly convey an external viewpoint shaped by neighbouring societies and imperial authors; archaeological cultures record material practices and settlement patterns, yet they do not provide a straightforward equivalence between artefact assemblages and ethnic names; linguistic and anthropological reconstructions, in turn, require careful alignment and clearly defined methodological limits. For this reason, the study proceeds from the assumption that no single category of evidence can be decisive on its own, whereas a more convincing picture emerges at the intersection of approaches.

The article proposes an integrative perspective that combines the reading of narrative sources with archaeological modelling and historical-geographical reconstructions, while also drawing on findings from population genetics as an additional tool for testing hypotheses about mobility and local continuity. Particular attention is given to the Prague–Korchak and Penkivka horizons, forest-steppe complexes, and contact zones of the Middle Dnipro region, where shifting interactions between local communities and wider political formations can be traced. The study stresses that migration should not be reduced to a simplistic scenario of tribal movements: what matters are multiple scales of mobility, including short-range relocations, seasonal movements, marriage and trade ties, military service and mercenarism, as well as the changing regimes of frontier zones shaped by interaction with the Avar Khaganate and Byzantium. The analysis suggests that early Slavic communities are best understood as a network of mobile local groups capable of rapidly adapting to new ecological niches and producing supra-local identities through contact and integration.

It is concluded that further progress depends on transparent, non-mechanical correlation of archaeological, linguistic, and historical reconstructions, alongside the development of regional micro-histories of migration grounded in standardized data corpora and explicit criteria for source comparison.

Key words: Slavs, ethnogenesis, migrations, Early Middle Ages, archaeological cultures, Byzantium, population genetics.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 11.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 20.05.2026

НОТАТКИ

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

№ 1
2026

Відповідальний за випуск:
д. і. н., проф. О. В. Набока
Комп'ютерна верстка – О. І. Молодецька
Коректура – Н. В. Славогородська

Підписано до друку 24.04.2026 р.
Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 10,70. Замов. № 0526/489. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
вул. Інглезі, 6/1, м. Одеса, 65101
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.